



СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАН

Улан-Удэ, 2008 год

СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАН

Алтан дэлхэйн хүмүүнэй
Ашата багша Шигэмүниин
Сэсэн мэргэн хургаалые
Сэсэг мэтээр халбаруулхан
Арюун нангин
Сүүгэлэй дасан.

Долоон эрдэнийн Ганжууртай,
Дошхон Шойжил сахюусантай
Ара Халхын оршондо
Аяар холуур алдаршанхай
Арюун нангин
Сүүгэлэй дасан.

Намжуу Ваандан тарнитай,
Найман сажан Майдаритай,
Үржэн Хандын ордоншуу
Боржон шулуун баханатай
Арюун нангин
Сүүгэлэй дасан.

Арад зоноо аргалжа,
Амар жаргал асарагша,
Агын талын шэмэглэл
Арса хүжөөр анхилагша
Арюун нангин
Сүүгэлэй дасан.

Гэгээн номын суртаалаар
Гэрэл туяа бадаруулан,
Буряад арад олондоо
Буян хүзэг дэлгэрүүлхэн
Арюун нангин
Сүүгэлэй дасан.

**Отзыв на работу Дамбинима Цырендашиева «Сүүгэлэй дасан.
Домог, түүхэ, баримтанууд (XIX-дэхи зуун жэл)**

Несмотря на значительные достижения востоковедной науки в изучении буддизма, многие его аспекты, в частности, истории конкретных монастырей, биографии даже наиболее его крупных лидеров и деятелей, все еще остаются слабо изученным направлением вплоть до настоящего времени. Восполнению этого пробела и посвящена рецензируемая работа Д. Цырендашиева, основной целью которой является попытка выявить целостную историю Цугольского дацана, одного из наиболее крупных и знаменитых бурятских дацанов, игравшего важную роль в духовной жизни бурят со дня своего основания в начале XIX века, и его функционирование через жизнеописание его монахов.

Книга Д. Цырендашиева фактически представляет собой энциклопедию истории, истории духовной культуры, быта бурятского населения, проживавшего на территории современного Агинского Бурятского автономного округа с XVIII вплоть до первой трети XX века, прослеживаемых по самым разнообразным источникам.

Она содержит большое количество ценной информации, собранной им в течение длительного времени: это, прежде всего, редкие архивные документы, материалы из бурятских исторических летописей и хроник, а главное – результаты его полевых изысканий – записи рассказов старожилов края и многое другое. Хотя работа ограничена кругом проблем XIX века, автор по сути дела затронул более широкие временные пласты.

В книге представлены следующие разделы: Введение (отражающее основные причины, побудившие автора приступить к написанию книги, краткую историю населения края, историю Агинских бурят и историю Цугольского дацана), краткие жизнеописания и биографии наиболее крупных представителей буддийского мира Цугольского дацана, начиная от его основателей, настоятелей-ширетуев, основателей учебных факультетов и заканчивая малоизвестными деятелями, о которых не сохранилось никаких документальных данных, но имена и деяния которых сохранились в народной памяти. В книге содержатся новые сведения, дополняющие, а иногда и корректирующие, ранее изданные работы по истории буддизма, истории его распространения, буддийской книжной культуре, истории дацанов, истории становления буддийского монастырского образования и т.д.

Общий объем книги, включая текст и иллюстрированный материал (фотографии, списки лам, чертежи, карты и т.д.) – более 300 страниц, делает данное издание не только научно-популярным, но и содержательным научным исследованием. Она представляет собой оригинальное произведение, соединяющее в себе научную подачу материала с популярным изложением материала, что делает ее весьма ценным изданием для самого широкого круга читателей. Отдельный раздел посвящен описанию храмовых зданий Цугольского дацана, истории их строительства, при этом уважаемым автором собраны уникальные устные сведения, позволяющие реконструировать более или менее цельную историю его строительства и имена строителей, зодчих, художников, донаторов и меценатов.

Как известно, тибетский буддизм как сложный культурно-исторический феномен с каждым годом привлекает все большее число исследователей. На заре становления науки о тибетском буддизме его называли «испорченным буддизмом», имея в виду, что «настоящий буддизм» или «чистый буддизм» имел место только на территории Древней Индии. Книга Д. Цырендашиева свидетельствует о том, что буряты не только сохранили значительную часть духовного наследия Древней Индии, но и смогли творчески его переработать и создать собственно бурятскую уникальную школу буддизма, которая, как убедительно доказал автор, стала для многих представителей бурятского народа не только фундаментом религиозной и культурной самоидентификации, но также активной личной интеллектуальной и просветительской деятельности.

Наконец, одним из важных достоинств книги Д. Цырендашиева является простота изложения сложнейшего материала, рассчитанного на самый широкий круг читателей, переданного на великолепном бурятском языке. Скорейшая публикация этой книги может способствовать расширению интереса талантливой молодежи к славной истории прошлого и явится, кроме того, ценным учебным пособием для изучения бурятского литературного языка.

На наш взгляд, работу над темой, поиском, восстановлением и изучением забытых имен необходимо продолжить. Представленная книга Д. Цырендашиева заслуживает внимания и рекомендуется к опубликованию.

Ц.П. Ванчикова,
*доктор исторических наук, профессор
заведующая Центром восточных рукописей
и ксилографов Института монголоведения
и буддологии СО РАН*

Отзыв на работу Дамбинима Цырендашиева «Сүүгэлэй дасан. Домог, түүхэ, баримтанууд (XIX-дэхи зуун жэл)

Отрадным фактом последних лет является появление на бурятском литературном языке статей и книг, посвященных буддийской религии. В конце 80–90-х годов прошлого века много таких статей было опубликовано в газете «Буряад Үнэн» и в журнале «Байгал». Филологом Л. Намжилон опубликованы две книжки, в каждой из которых содержится по 108 буддийских терминов с комментариями на бурятском и русском языках.

Можно сказать, что намечается создание на бурятском языке особого жанра буддологической литературы – истории бурятских дацанов, а также легенд и преданий, связанных с ними. Так, старейший учитель Дашидондок Менжигийн в монографии «Буряад ороной сартуул уг изагууртан» («Сартулы – этнографическая группа Бурятии, 1944), излагая на хорошо подобранном фактологическом материале прошлое и настоящее сартулов – одного из составных частей бурятского народа, в числе других вопросов, весьма подробно излагает историю распространения буддийской религии в Селенгинско-Джидинском регионе, пересказывает легенды и предания о выдающихся сартульских ламах, ученых, например, о Мархаа-дорамбе и других, проявлявших сверхъестественные способности. Известный в нашей Бурятии улигершин, отменный знаток бурятской старины, почетный гражданин Эгитуйской долины Рэгзэн Эрдынеев в своей работе «Эгэтын дасанай түүхэхээ» («Из истории Эгитуйского дацана») рассказывает историю распространения буддийской религии в Бурятии в целом, особенно подробно – историю создания Эгитуйского дацана в начале 1820-х годов, обретения дацаном сандалового Будды, а также говорится о современном состоянии дацана.

Монография Д. Цырендашиева как раз находится в этом ряду. Искусный мастер-чеканщик Дамбинима-аха, как он рассказывает, впервые увидел Цугольский дацан в 1967 году. Несмотря на то, что в течение шести десятков лет этот дацан был превращен в склад военного имущества и мало кто заботился о сохранении его как выдающегося в Агинской степи памятника зодчества бурятского народа и был в довольно запущенном состоянии. Дамбинима-аха тогда был поражен его монументальной красотой и загорелся желанием описать его историю.

Как и все современные историки, он сначала хотел было окунуться в архивные материалы. И, когда он изъявил это желание заведующей рукописным отделом ИМБиТ СО РАН, доктору наук Ц.П. Ванчиковой, она подсказала, как сейчас с благодарностью вспоминает автор, опереться прежде всего на «живой» материал, т.е. сведения тех, кто еще помнит рассказы, легенды и предания, рассказанные предыдущими поколениями. Действительно, то, что собрано в архивах ныне хорошо сохраняется в специальных хранилищах, а истинных знатоков старины с каждым годом становится все меньше и меньше. И путь, выбранный автором, представляется очень правильным.

Дамбинима-аха, который преодолел восьмидесятилетний рубеж, еще захватил старое время и, обладая прекрасной памятью, многое знает сам. Ему, который сам может красочно рассказать, безусловно, доверяют информанты и могут поведать ему то, что могли бы и не сказать начинающей научной молодежи. Так что к достоинствам данной работы прежде всего должно быть отнесено то, что она построена на добротном фактическом материале, собранных автором в полевых условиях. Начиная с 2001 года, автор по своей инициативе, не имея финансовой поддержки, на свои скромные средства в течение четырех лет, ежегодно ездил для сбора материала, как в Цугольский дацан, так и прилегающие к нему регионы. И очень понятны проникновенные его слова, обращенные к молодым людям, которые подвозили его от одного населенного пункта к другому, так и к тем, которые по степному бурятскому обычаю, давали приют и пищу. Думаю, что необходимо в конце книги дать список этих людей и презентовать им свою книгу.

Знакомство с представленной рукописью показывает, что поставленная перед собой цель автором достигнута и получилась интересная по своему содержанию, поучительная, красочная по своему языковому оформлению книга. В то же время, хотелось бы высказать некоторые пожелания, которые возникают при чтении книги.

Прежде всего, остро ощущается отсутствие комментирующих примечаний. Автор развернуто раскрывая тему, которая в недавнем прошлом трактовалась только в негативном, сатирическом плане, употребляет множество буддийских терминов, слов и словосочетаний, которые непонятны не только современной молодежи, но и людям, которые родились в конце 20-х, начале 30-х годов и которые уже давно вошли в категорию пожилых людей. Поэтому как рецензент, предлагаю снабдить книгу подробными примечаниями. Думаю, составление их для автора – знатока старины – не составит большой трудности. Мне кажется, что надо эти примечания составить по каждой главе. При этом примечания эти могут быть оформлены по-разному. В одних случаях можно с указанием страницы или цифры ссылок привести авторские слова в кавычках и прокомментировать их. Например:

Стр. 12 «Урданай хадын үбэртэ һэеы дуган байһан гэжэ бэшэгдэнэ». Сказать, где это написано.

В другом случае достаточно сделать перевод непонятного слова, отсутствующего в словаре Черемисова, на русский язык: Например: стр. 9: «Эндэхи мэнэн талын эльгэн дунда». Мэнэн тала – необозримо широкая степь?

Возможно, потребуется более подробное пояснение, иногда со ссылкой на авторитетный источник. Например, шойжон гаргаха (стр. 2)

К.М. Черемисов переводит шойжон как хранитель веры (буддийской). В «Большом академическом монгольско-русском словаре» (2002) имеем: «чойжин» – хранитель учения; лама, в которого вселяется хранитель учения и предсказатель; буддийский шаман, лама-шаман, шаманствующий лама; чойжин буух шаманить». По-видимому, здесь же следует отметить, что такая трактовка вызывает критику со стороны российских буддологов. Так, в своем докладе «О центральном Тибете», прочитанном 7 мая 1903 г. на общем собрании ИРГО (Императорского русского географического общества), профессор Г.Ц. Цыбиков говорил: «Культ прорицателей или оракулов, основан в свою очередь, на культе так называемых чойчжонов, или хранителей учения. Судя по историческим преданиям, можно заключить, что буддизм, введенные в Тибет в VII веке, не мог здесь прочно развиваться потому, что ему трудно было преодолеть народное тяготение к своим прежним божествам, с которыми народ так свыкся и которые были тем дороги, что созданы им самим. Затем, без сомнения, защитниками прежнего культа являлись жрецы его – шаманы» (Г.Ц. Цыбиков. Избранные сочинения, т. II, с. 18). Это место так комментируется буддологом Р.Е. Пубаевым: «Жрецы древнетибетского культа бонпо в свете современных исследований не могут быть классифицированы как шаманы. (См. Stettgrove D.J. The nine Ways вып. – London, 1967), (там же, с. 184). Далее Г.Ц. Цыбиков пишет: «Но буддизм, покровительствуемый царями Тибета, в трудной борьбе с народным суеверием сделал ему уступки. Этот компромисс между буддизмом и шаманством был сделан, как говорят, проповедником IX века Падма-Самбавой. Он заставил в прежних местах духов поклясться, что отныне они будут защищать лишь буддийское учение, за что им были обещаны почести, воздаваемые в виде жертв из вина ячменных зерен и т.п. Наивысшие из духов называются идамами, духов более низших рангов называют чойчжонами или чойчсрунами. Чойчжоны вещают устами прорицателей, на которых нисходят. Нисхождению подлежат чойчжоны лишь низких степеней. Как хранителей и защитников веры порой представляют их себе в виде страшных чудовищ с воинскими доспехами. Поэтому и прорицатель перед нисхождением на него чойчжона надевает шлем, берет в руку пику, саблю или лук со стрелами и т.п.; смысл же нисхождения заключается в том, что дух-хранитель для пользы живых существ воплощается в избранного прорицателя» (там же, с. 18). На это Р.Е. Пубаев

дает такой комментарий: «Древнетибетская религия бонпо также не может быть квалифицирована как шаманство (см. т. I, примечения к главе V, с. 236–237)».

На наш взгляд по I главе и введению необходимо пояснить следующие термины, слова и словосочетания:

Все эти слова и словосочетания приведены в конце каждой главы книги «Орёо үгэнүүдэй тайлбари». Поэтому считаю, что нет необходимости перечислить этих слов в книге указанных рецензентом д.ф.н. профессором Л.Д. Шагдаровым. В последующих главах таких слов становится меньше. Некоторые из них прокомментированы в самом тексте (например, ганди) или в тексте даны русские переводы (например, гонжир (портал), юрөөлэй (за упокой) и т.д. Но комментарии надо дать по всем главам.

В дальнейшем, возможно, появятся некоторые уточнения. Например, дата смерти Николая I определяется как 1893 год. Но он умер в 1855 году. Вместе с тем, следует отметить, что Дамбинима-аха очень ответственно подошел к определению информантов с паспортными данными, список использованных работ.

В целом же считаю, что получилась очень интересная книга, она, безусловно, будет востребована и найдет своего благодарного читателя. Поэтому необходимо издать как можно больше тиража. В последнее время изданы хорошие книги краеведов Л. Линховоина, Ц. Цырендоржиевой и данная книга явится существенным их дополнением. В нем ярко показана жизнь, деятельность и творчество выдающихся лама-ширетуев Цугольского дацана и некоторых других Агинских лам, детально описано строительство хуралов и дуганов.

Л.Д. Шагдаров,
*доктор филологических наук, профессор
главный научный сотрудник отдела
языкознания ИМБирТ СО РАН*

ОРОЛТО ҮГЭ

Ара Халхын¹ дасангуудай дунда түрүү нуури эзэлжэ байһан Агын найман эсэгийн арад зоной гэгээрхэ хэрэгтэ нилээд ехэ хубитаяа оруулһан Сүүгэлэй дасанай түүхэ барагдашагүй баян юм. Энэ дасанда хүгэдэн мургэжэ байһан зонойнь аяар холын Үлирэнгэ Хуандайһаа эхилээд, Хитад Монголоой хилэлхэ наашаа, Ононой урда бэеын Түүргэ, Бооржо, Тари, Шарнай, Дэлхигэд, Адуун-Шулуун, Ара ба Үбэр Уляатануудһаа Ононой гол хүрэтэр нэмжынэн Чингис Богдын мориной туруугаар гэшхүүлһэн үргэн ехэ нютаг юм. Үшөө зүүн тээшээ Нэршүү хотоһоо наашанхи Шиилхэ болоод, Энгидэй мурэниие зулаһан уляад хамнигадай уг нютаг оролсоно. Баргажанһаа ерэнэн Үльдэргын буряадууд бүгэдөөрөө энэл Сүүгэлэй дасанда ябажа, хүзэг буянайнгаа хэрэгыг бүтээжэ байһаниинь үнэн. Мүнөөнэй Могойтын район булта (Зугаалайн дасан оройдоол 1907 ондо Сүүгэлэй жиндагһаа таһарһан юм), урда ба хойто бэеын Урта, Хүнхэр, Будалан ба Хангилай шэлын урдуур Хялаяа зулаад нуугаашад, үбэр сагаан-шулуутайнхид, хангилайхид Сүүгэлэйнгээ дасанда шүтэжэ байгаа. Баруун захань аяар Һүдэнтэ, Гашуунаар һэн. Эрдэмтэн Базар Барадинай бэшэһээр, жиндагай² эзэлжэ байһан дайда нэгэ захаһаа нүгөө заха хүрэтэр аяар 400 модо болодог байгаа. Энэмнай мүнөөнэй байгша Агын округой дэбисхэрһээ булюу юм. Залуушуул һанажа болохо — юун тэрэ Үлирэнгэ, Хуандайе дурданаб, тэндэ буряадуудшыг үгы шахуу бэшэ юм гү гээд. Тиймэ бэшэ. Зонойнь баяниинь, малайн олонинь эндэл байһан юм. Түүхын хуудаһанһаа үзэхэдэ, 1920 ондо эдэ нэрлэгдэгшэ нютагуудта 589 үрхэтэ айл нууһан ха. Харин, Бооржын буряадууд 498 үрхэтэ һэн. Мижид Дугаровай архивай хуулбари үзэхэ ехэ улаанай³ бии боллогноор, эдэ нютагайхид урагшаа Шэнэхээн руу зөөһэн, үлэхэниинь хойшоо Ага руу туулгаһан.

Дасан гээшэмнай үзэг бэшэгэй эхин, галаб сагай номой сан, сэсэн ухаанай манлай, эмнэлгын орон, соёлой түб, гэгээрэлэй гуламта байһан юм. Үнгэрэгшэ улаан хуулин үедэ олоной дунда тараһан дэлгэрэнги ойлгосонууд гэхэдэ: «Дархи занга далан дабхар дасан тодхоод, абаха эдихын абьяастай арбаад мянган абтай шара хубалзанууд санитай ламанарай улилдаагаар, сан хэнгэрэгэй наюраагаар, үгытэй буурай, үзэг мэдэхэгүй буряадуудыг мунхаруулжа байгаа», — гэдэгынь, аманда багташагүй худал һэниинь үнэн. Сүүгэлэй дасанай түүхэ Уртын, Улаан-Хадын үбэрэй һэеы дуганһаа эхилээ. Тэрэ гэхээр аяар 206 жэл үнгэршэбэ. Энэ саг соо дасанда хэды гайхамшаг эди шэдитэй, эрдэмтэй ламанар, хубилгаанууд, гэгээнүүд тодорон мүндэлөө гээшэб!

Энэ ном соо этигэхэнь бэрхэ, али олон эди шэдитэн тухай бэшэгдэнэ. Нэгэ нүхэрни энэениием уншажа үзөөд хэлэбэ: «Яагаад зун дунда тэрэ Дандарайшни ламхай нуур дээгүүр морёор гүйлгэжэ ябаба гээшэб? Орхи, юрэдөө, энэ мэтынгээ «чудесануудыг». Энээнһээшни боложо, бэшэһэн юумэндэшни хүн этигэхээ болишохо». Нээрээшыг, нүхэрни үнэнһөө һанаагаа зобожо, сэдхэлээ хубаалдаа гээшэ ааб даа. Эдэ бүгэдэдэ этигэдэг зон үндэр наһатайшуул — наядтай, ерээдтэй үбгэд хүгшэд юм. Тэдэнэй хөөрэхыг байһан соонь бэшэхэ гээшэ минии уялга мүн. Энэмнай алгад гарахын аргагүй, арад зоноймнай үеһөө үедэ ухаан бодолдоо хадуун асарһан түүхын баримтанууд болон аман үгын үнэтэй булашань болоно. Ламанар тухай элдэб домог түүхэ хөөрэлдэхэдөө, пяха худал тээшэнь тооложо, газашалдаг саг байгаа. Мүнөөшыг ламанар тухай һайн һайхан домогуудыг элбэгээр олохогүйт. Үнгэрэгшэ улаан хуулин нүлөө үнэрөө үшөөл табинагүй гээ. Тийбэ яабашыг санаартан тухай, илангаяа

хубилгаан хутагтануудай⁴ эди шэдиень мүнөө хүрэтэр хүдөө зомнай мартаагүй зандаа. Жэшээн, Хоршод гэгээн 1840 оноор Ара-Халха ерэнэн байгаа. Тийхэдээ, Бархан уулые⁵ бараалхахадаа⁶, оройдонь ори гансаараа ябагаар гараһан аад, бусахадаа баабгай зайдалаад буужа ерэнэн ха. Моринһоо буугша янзаар буугаад, үшөө тэрээнээ эльбээд табихадань, ой руугаа бүншэхэдөөд орошоһон гэхэ. Агаһаа Баргажан хүрэтэр газаршаниинь болоһон Угалзын⁷ үбэрэй Балганай лама нютагаа бусахадаа энээн тухай хөөрэнэн гэлсэдэг. Хүдөөгэй зэрлиг шара шубууе Бушуудайн Лосол⁸ гэжэ лама барижа асараад, нарай хүүгэнэй сахюусан болгожо, бүхэли жэл тэрэ айлда байлгалан тухайнь энэ ном соогоо бэшэнхэйб. Иимэрхүү ярилдаае абаһаар лэ худал гээд, түлхихэ гээшэ буруу. «Буддын шажанда мухар хүзэг буруушаагадаг. Зүгөөр үзэгдэл бүхэниие дэлбэлэн шэнжэжэ, ушар ёһыень удхалан ойлгожо абаха гээшэ шухала» гэжэ бурядай элитэ түүхэшэ эрдэмтэн, буддизмые һайн мэдэдэг мэргэжэлтэн Бимба Цыбиков бэшэнэн байдаг. Эдэ бүгэдэ «чудесануудые» эрдэмэй шэнжэлхы талаһаань хаража үзэхэ гээшэ шухала. Һүүлэй үеын эрдэм ухаанай амжалтанууд али бүхы эди шэдитэй гайхамшаг үзэгдэлнүүдтэ дүтэлэнхэй, заримандань тайлбари үгэжэ эхилээ. Иимэ нэгэ гайхамшагта ушар хадаа мааниин үрил⁹ юм. Сүүгэлэй дасанайхид үрилөө өөһэдөө буйлуулдаг болоһон ха. Дасанай түрүүшын шэрээтэ Дандарай Лубсан Һүндэбэй эрхим шаби Шойжу Ванчиг гэдэгые Урда Түбэдэй орон руу үрил хэхые һуража ерэхыень эльгээнэн ха. Тэрэ бусахадаа Сүүгэлэйнгоо дасанда үрил буйлуулжа эхилһэн. Нэгэ таз хурабшаадхын талхан соо нэгэ шэмхэ адисай зай¹⁰ хээд, тэрээнээ хэдэн хоногоор худхуулба. Хоёр зуугаад ламанар хорин нэгэн хоногто үдэр һүнигүй абья таһалангүй маани хураба. Энэ уншалгань өөрын тусгаар аялгатай, шагнажа байхада гоё һэн гэлсэхэ юм. Ламанар эдее, ундаяа нарилжа, масаг¹¹ сахинхайнууд. Ингэжэ уншалан мааниинь тоо зургаан доншуур хүрэбэ. Энэ үрилэйн гайхамшагтайнь гэхэдэ, буян түгэлдэр, нүгэлгүй айлайда тудaa һаань, энэ үрил заатагүй түрөөд, олон болоод байдаг һэн ха. Үрил түрэдэг гэжэ үнэн, өөрөө үзэнэн ушарһаа, баталан хэлэхэ эрхэтэйб. Ямаршые биологическэ материалис эрдэмэй ойлгосодо багташагүй энэ ушарай тайлбаринь ородой эрдэмтэн Г.И. Куницын һаяшаг элишэлэн бэшээ юм. Замбуулинай хумхиин тооһон¹² соо энэ дэлхэйн амидаралай эхэ бодос – протожизнь – гээшын молекулэ байдаг гэнэн байна. Иимэ эхэ бодосой молекулые түбэдэй гүн эрдэмтэй ламанар онсо нарин аргаар суглуулдаг байжа болоо. Сүүгэлэйхидэй шэмхэжэ хэдэг үрилэй нангин эхэ зайнь угаа бишыхан һэн туладань, тэрэ Ванчиг лама хэлэдэг байгаа: «Энээнэйл шэлэхэдэ, манайшые үрил хэлгэн дүүрэхэ».

Эгээ мүнөө дасанай аршаан тухай хэлэлтэй. Япон эрдэмтэн Кахимото бүхы наһаараа уһа шэнжэлһэн мэргэжэлтэн юм ха. Гурбан жэлэй саана «Очевидное и невероятное» гэнэн теледамжуулга соо уһан гээшэ элдэбын мэдээсэл (информаци) бээдээ шэнгээдэг, үшөө энэнь ямар удхатай мэдээсэл бэ, тэрээн бүридэнь «шэгээ хубилгажа¹³» байдаг гэжэ харуулаа. Элдэб бэлин, хараал хэлэхэдэ, булангиртаһан шэнгээр үзэгдэхэ, һайхан үрээл хэлэхэдэ, маани, тарни уншахада, сэсэглэжэ үзэгдэнэ гэжэ хүсэтэй электронно микроскопоор уһанай молекулануудые ехэтэ гайхан хараһан тухайгаа мэдүүлээ бэлэй. Энэ япон эрдэмтэн гансаараа бэшэ. Манай Россидашые эрдэмтэн Геннадий Чеурин иимэрхүү туршалга хэнэн байха. Ородуудай дунда үргэнөөр хэрэглэгдэдэг бэлин, шэбшэг хараалшадай бэе махабадта угаа муу нүлөө үзүүлдэг, хүрэнөөр бүһэтэн эрэ хүсээ алдадаг гэжэ Г. Чеурин тодорлуулаад, тэрээнээ лаблаһаяа, тон һонин туршалга хэбэ. Тэрэ нэгэ янзын адлихан тоотой таряанай орооһонуудые

газарай хүрһэндэ ами амяарынь таряд, заримыень элдэб муухай хараал шэнгээһэн уһаар ото уһалба. Ургасань 48% байшаба. Харин, ямаршьегүй юрын уһаар уһалагшань 98% ургажа гараба. Энээн тухай 20 минутын «Как слово наше отзовется» гэжэ нэрэтэй баримтата фильм буулгагдаба. Алхана уулынгаа аранжан маани¹⁴ тухай хэлэхэдэ, баһа һонин. Үгы бии боложо үзэгдэдэг мааниин үзэг Үүдэн Сүмын доохонуур байдаг юм. Зарим хүн хараһан байдаг. Лаб лэ эмшэ лама Чимитдоржо Дугаров хараһан тухайгаа намда һаяшаг хөөрөө бэлэй. Агымнай дасанай Жамьянай Лубсан гэжэ ганса бэе, яшагүй буянша үбгэжөөл энэ маанида зундаа ошожо, Алханынгаа аршаан сүршэхэдэнь¹⁵, мааниин үзэгүүд аржылдаад гарадаг һэн ха. Шулуугаар доошоо һабирһан аршаанаа клеёнка дээрэ тодожо абаад, Агынгаа дасан асаржа мааниин аршаание эхэлдэг¹⁶ һэн. Гушаад оноор «дайшалхы бурхангүйшүүлэй бүлгэмэйхид¹⁷» энэ маание үгы хэхэ гээд, яшье бираагүй. Энэнь Үүдэн Сүмын шулуун бөөһээ, саанаһаа узуурлан ургажа гараһан тула хюһажа, сабшажа урдань ортошогүй байшоо. Хүнэй бэе 80% уһанһаа бүридэдэг юм ха. Тиихэдэе уһан уһанһаамнай бэе махабадын байдал ехээр дулдыдана. Маани тарняар хүсэ оруулагдаһан аршаанда хүртэхэдэ, хүнэй бөөдэ заабол ямар бэ даа нэгэ угаа шанартай удха үзэгдэхэ болоно. Иимэһээ үни урданһаа хойшо бүхы шажан мүргэлдэ аршаан хэрэглэгдэдэг. Үшөө нэгэ ондоо ушар тухай тогтоё. Хүнэй бэеын арга боломжонуудые харуулха зорилготойгоор Сэдэб шойжоншо¹⁸ ХХ-дохи зуунай эхээр Сүүгэлэй дасан дээрэ шойжон гаргахандаа, һэлмэ зангидаад хаяжархиһан ха. Тэрэениеень ламанар абажа, үүдэн дээрэе үлгэжэрхибэ. Зангидаатай һэлмые хараһан зонтой би уулзаһамби. Энэнь Ононой урда бэеын Хулиндын сэлээнэй хасаг сэрэгшын һэлмые һөөргэнь бусаахаар Сэдэб шойжоншо абаһан байгаа бшуу. Дасанайхид һэлмэ үритэй боложо, нирва лама¹⁹ сэнгыень эзэндэнь түлэһэн гэхэ. Иигэжэ тусгаар эрдэм шудалһан егоозоринууд²⁰ үзэгдөөгүй хүсэ гаргажа шададаг байгаа. Хүн юрынгөө байдалда өөрынгөө хүсэ шадалай арга боломжые оройдоол 10–15% хэрэглэдэг, харин 85–90% нөөсэлэгдөөд үлэдэг. Зүгөөр энэ нөөсээе юрын хүн өөрынгөө һанаашаар хэрэглэжэ шададаггүй. Иимэ шадабари даяан бисалгалай²¹ тусгаар хатагуужалаар ерэдэг. Иимэ ехэ 85–90% хүсэ-нэйнгөө нөөсые үсөөхэн ушарта хэрэглэжэ шадаһан ушар ганса — нэгэ тохёолдодог. Жэшэнь, 2005 оной апрель һарада Улаан-Үдын наймаашан Сэсэг гэжэ бэриин нэгэтэ бурьялан гараһан хүсэ шадал тухай «Номер один» газетэдэ бэшэгдэнхэй бэлэй. Метр хахад үндэртэй, тэрхэгэрхэн энэ басаган, хорёодтой тонуулшанай һомолоотой бууень гарһаань һуга татажа хаяад, үүдэнэй решеткын газар байһан танил хүбүүдтээ тушаажа үгөө ха юм.

Будадын суртал гээшэ бүхы түүхэ соогоо хүнэй хүсэ шадал, эрдэм бэлиг, бэеын болоод, ухаан бодолой нюусые шэнжэлээд, нилээд ехэ амжалта туйлаа. Тиихэдэнь, Баруун Европын эрдэм ухаанай, элдэб шадабарин шэглэл саашаа яажа баяжахаб гэһэн асуудал тобойсо гаража ерэнэ. Бидья Дандарон бэшэһэн: «Я убедился давно, что европейская цивилизация, развитие экспериментальной науки несколько не действуют на нравственный прогресс человека». Мүнөө сагта һайн юумые буруугаар эдлэхэдэ үрэгүй. Жэшэнь, телевидени. Энээнэй хүсөөр нигүүлэхы сэдхэл²² зүбөөр номноо һаа, ямар ехэ амжалта туйлажа, амитан зоной зосоохиие сэбэрлэхэ байгааб даа. Дэлхэйн бүмбэрсэг дээрэ жабхалантай һонинууд, жаргалтай байдал дууһашоо бэшэ ха юм. Эдэ бүгэдые олондо харуулжа, хүнэй сэдхэл баясуулхын, ухаань баяжуулхын орондо, алалсаа хюдалсаан, адаг муухай «боевигууд» болоод, бүхы дэлхэй дээрэ хаана, ямар муу юумэн болооб гэһэн «һонин» тон түрүүн дээрэ табигдана.

Сэнхир экранһаа зэбүүсэмэ мунхаг ааша, мундуу хүсэрхэлгые үдэр хүнигүй, эсэшэгүйгөөр харуулжал байдаг. Үдэжэ, бодожо ябаһан залуу үеын зоние арьяатан тээшэнь абаашажал байдаг. Ородой агууехэ физиолог И.П. Павлов хэлээ ха юм: «Что человеку, произошедшему из зверя, легко падать, но трудно подниматься». Түгэс автоматизированна, электроникоор, атомаар зэбсэглэнхэй зэрлиг абаританһаа аймшагтай юун байхаб даа.

Баруун гүрэнүүд хүниие яажа олоор хюдахаб гэхэн арга оньһоёо бүхы түүхэ соогоо зөөри гамнангүй үйлэдөө: Англи – пулемёт, Германи – иприт, Швеци – динамит, Америкэ – атомна бомбо һанаа. Эзэрхэг түримхэй баруунай гүрэнүүд хүнэй хүбүүдые дайнай тогоон соо шанажа, баяжахые һураа. Тиихэдэнь буддизм яажа хүнэй сэдхэлые нигүүлэсхы, номгон болгохоб гэжэ хэдэн мянгаад жэлээр оролдоо. Энэдхэг, Түбэдэй эрдэм түгэс шэдитэн хүнэй хүнэһые зонхилжо шададаг болоһон, ерээдүйе соо нэбтэ хараха шадалтай эрдэм түгэс тантристнуудай²³ риди хубилгаан²⁴ гээшэ хүнэй ухаанай хүсэшэгүй бэрхэтэй үндэртэ дэбжэһэн байха юм. Ородой эрдэмтэ Н.И. Конрад «Буддизм – мир невероятных возможностей» гээд, дэмыдэ бэшээгүйнь лабтай.

Бүхы дэлхэйе гайхуулһан тон һүүлшын һонин Этигэлэй хамбын бэе ха юм.

Тагаалал²⁵ болоһоор, аяар далан табан жэл болоһон аад, үжөө, шилзараагүй, ямаршьегүй шэгээрээ һуухань гайхалтай. Эрдэмтэд наринаар шэнжэлээд, амиды хүнэй бэеын янзатай гэжэ үзөө ха юм.

В.Н. Чащин, эксперт-патологоанатом, медицинын эрдэмэй кандидат (Екатеринбург) иигэжэ бэшэнэ:

«Это противоречит всем физиологическим и физическим законам природы! Понимаете, такого просто не может быть! Все живое должно обращаться в тлен. Соль, конечно, может приостановить процесс разложения, но только на несколько суток, а не на семьдесят пять лет. Иногда в моей практике встречались случаи окаменения некоторых частей тела, которые сохраняли форму, становясь очень твердыми. А при мумификации или бальзамировании тело вообще неизбежно высыхает. Здесь же я чувствовал абсолютно живую, эластичную кожу. Более того, у ламы гнутся все суставы, включая самые мелкие на пальцах. У него здоровый цвет лица, темные волосы, ресницы, брови, отлично сохранились зубы. Я могу констатировать одно: так как нет ни одного признака смерти, значит, он жив. Сейчас Учитель покрыт стеклянным саркофагом, внутри которого помещен градусник. Помещение не отапливается. За последние две недели температура внутри саркофага поднялась на два градуса – это следствие какой-то жизнедеятельности». Өөрынгөө һанаагай хүсөөр, ехээр бэшэрэл²⁶ хээд, иимэ болоод байна гээшэ бээ. Ыанал хүсэтэй, үхэлые үлдэхэ шадалтай гээшэмнай энэ бэшэ гү?

Тиихэдэнь В.И. Ленинэй хүүрые бүтөөр хадагалха гэжэ яатараа оролдоо гээшэб! Далаад жэл соо дэлхэйн ехэ эрдэмтэд хабаадаа, эрдэмэй шэнжэлхы ухаанай бүхэли институт гансал энэ ажалтай байгаа. Үдэр бүри мавзолей соохи агаарай янза, дулаан хүйтэнэһын шэнжэ ото эрдэмтэдэй нюдэн доро байһаар шэгтээ. Нилээд ехэ мүнгэ зөөрийн ашаар энэ байһан хүүр ха юм. Тиихэдэнь Этигэлэй Хамбын бэеы хэншье, яажашье харууһалаагүй, хүдөө табигдаһан янзаараа удаан газар доро һуугаад, гутаагүй, амидын шэнжэтэй зандаа харагдаа.

Суута ламанарай намтар сооһиие бултыень бүри мүһэн үнэн болоһон гэжэ баримталхань бэрхэтэй. Б. Баяртуев «Светильник, зажженный в ночи» гэжэ статья соогоо бэшэнэ: «...Наряду с историческими фактами из жизни реальных

духовных деятелей в их жизнеописание допускалось включать элементы вымысла, легенды, сказочные сюжеты». Һүзэгшэд алдарта ламанарайнгаа нэрэ хүндые үргэжэ, энэ мэтээр намтартань үльгэр түүхын янза оруулдаг байһаниинь элитэ.

В.Ж. Гунгаров «Буряад домогууд» гэхэн монографи соогоо домогууд, түүхэнүүд соо ехэнхидээ үнэн болоһон ушар тухай хэлэгдэдэг. Тиихэдээ үльгэршэн үнэн болоһон юумые гэршэлхын тула иимэ арга хэрэглэдэг, жэшээн: «Урдань үбгэд иигэжэ хэлэгшэ һэн», «иигэжэ дуулаһан байнаб» гэхэ мэтэ. Минии хөөрэлдэһэн үбгэд хүгшэд Сүүгэлэй дасанда һууһан ламанар тухай хөөрэхэдөө, дээрэ хэлэгдэгшые дабтан: «Абаһаа дуулаа һэмби», «Абга ламбагаймнай хөөрөө һэн» гэхэ зэргээр үгүүлдэг бэлэй. Тиихэдээ, энэмнай тон лэ шажан мүргэлдэ хабаатай домогууд болоно. Сүүгэлэй дасанай түүхэдэ эдэ домогууд бага бэшэ нүлөөтэй.

Сүүгэлэй дасанаар яһала үнинэй һонирхожо эхилээб. Би тиихэдэ, Сүүгэлэй дасаниие хэн баряаб гэжэ мэдэхэ хүсэлтэйгөөр, гол түлэб дархашуулаар, ажалай дүршэлөөр һонирхооб. Шэрээтэнэр, ламанар анхаралым татаагүй. Эдэнэр хэндэшые хэрэггүйдэ үзэгдэдэг зон гэжэ һанаха жэшээтэй, тэрэл үе сагайнгаа эрхээр ябаһан гээшэб. Уданшыегүй энэ үзэлни багаханаар ондоо тээшээ нугаржа эхилээ.

Шэнэхээнһээ СССР-эй КГБ-гээр тушаалгаад, арбан жэл Воркутагай зоболоние гэтэлээд, Ага нютагаа бусажа ерэхэн Амгаланай Шойжалсан гэдэг жоодшо ламатай танилсаһамни угаа удхатай юм. Эгээл энэ үеэр хүршындемнай Жалсанай Гомбодоржо гэжэ лама байраар ерэхэ. Хүршымнай хүгшэн Намсалмаа абгайн түрэхэн ахайнь байшоо. Үбгэн ламатай забдагүй хөөрэлдэхэбди. Эдэ хоёр ламанар Воркутагай лагерин «баланда» нилээн халбагадаа. Тэрэ Воркута гээшээ буряадшалжа, Бүрхэтэ гэлсэхэ. Туража үхэхын туйлда хүрөөд, үхэр хулганаа эдеэд туршая гээд үзэхэдэмнай, бэлхи, шүрбэхэн, хальһан... шүлэншые гаража үгэхэгүй, үшөө муухай үнэртэй, амидыдаашые, алаадшые байхада, ямаршые туһагүй, яяр амитан байгаа һэн гэлсэхэ.

Эдэ үбгэдөөр хөөрэлдэжэ, үзэлөө хубилжа, гайхамшагта эдитэй шэдитэй ламанараар һонирходог болоо бэлэйб. 1967 ондо Сүүгэлэй дасаниие би түрүүшынхиее хаража гоёшоһон, гайхаһанаа Агынгаа округисэдком соо хөөрэхэб. Минии хөөрөөе дуулажа һууһан нэгэ ноён хэлэбэ: «Тэрэ архитектурна памятникые агын буряадууд баряа гэжэ зря говоришь. Храм построен благодаря китайцам и русским», – гэбэ гээшэл даа. Би өөрынгөө һанамжа үмөөржэ, гал уһан боложо гарабаб. Тэрэ ноёмни нэмэбэ: «Хубаа, ямаршые доказательство, факт үгы аад, не горячись. Храм построил кто-то другой, только не степняки-буряты». Үнэхөөрөөшые, намда гар дээрэмни ямаршые түүхын баримта, үгы ха юм. Энээн дээрэхэ хороо ехээр бусалжа, Сүүгэл дасаниие үнэхөөр хэн бариһан юм бэ гэжэ һонирхожо эхилбэб. Ажалнишые бэдэрэлгэдэмни угаа тааруу – «Ответсекретарь общества Охраны памятников истории культуры по Агинскому округу» гэжэ юм. Маани мэдэдэггүй, багаханшые һүзэггүй большевик ноёной һайгаар Сүүгэл дасанаар һонирхохо ушартай болоһомби. Ородой үнэн алдартын шажанай үндэр һүзэгтэнһөө: «Хэн таниие иимэ һүзэгтэй болгоо һэм бэ? – гэжэ асуухадань: «Шүдхэрнүүд! Тэдэнэй намайе зобооходонь, маани унша уншаһаар, энэ болоо хүмби» гэхэн ха. Эгээл энээн шэнги минишые түүхэ хараа бараандаа гэхээр. Эхилхэдээ, дасанай барилгаар гол түлэб һонирхоһоноо дурдаба һэм. Тиихэдэ, 1967 ондо дасанай яжа баригдаһые нюдөөрөө хараһан, үзэхэн хүнүүд мэндэ ябаа. Иигэжэ олоһонһоо шүүрдэжэ, газетэдэ нэгэ

статья бэшээд лэ, дүүрэнтэшооб. Ажалалаа һэлгэжэ, дасанааршые һонирхохоёо орхижорхибоб. XXI-дэхи зуунай эхин жэл бурядайнгаа уран зохёолшон Ардан Лопсонович Ангархаевтай уулзахадамни: «Та, Сүүгэл дасан тухай угаа зохид статья бэшэһэн байнат. Тэрээнээ ном болгогты», – гэжэ дурадхаһан юм. «Һайн хүнэй үгэ наһанай хүнэһэн» гэдэгээр, тон зүбөөр үгтэһэн зүбшэл байба. Хэзээни хойно болгоод, энээнээ үргэлжэлүүлхэ хүсэлдэ абтажа, Сүүгэлэй дасан тухай бэшэхэ эрмэлзэлээ буруу талаһаань забдажа байтарни, эрдэмтэн Цэмжэд Пурбуевна Ванчиковагай зүб харгыда оруулжа үгэһэндэнь, ехээр баясадаг хүмби. Архивта һуухамни гэхэлээрни, хэлэбэ: «Тэрээгүүр манай бүхы эрдэмтэд хэдэн үнинэй дэншэһэн, олохо юумыень олонтоо байха», – гэбэ. Энэншые тон зүб байба. «Памятник истории и архитектуры XIX в. Цугольский дацан» гэһэн түүхын бэшэлгэ соо эрдэмтэн Д.С. Жамсуева ба Б. Лыксоков хоёрой бүхы архивуудһаа олоһон суглуулбари согсолоотой байба. Энээнээ хүндэтэ Д-С. Жамсуева намда ойро зуураар барюулжа, ехэхэн туһа хүргэбэ. «Маанад эрдэмтэдтэ юун шухала байнаб гэхэдэ, үбгэд хүгшэдһөө һуража, дасанай түүхэ тухай хөөрөөе суглуулха гээшэ ехэ хэрэгтэй гэхэб. Энэение бидэ «полевой материал» гэдэг гээшэбди. Маанадта энэл хэрэгтэй», – гэжэ Ц.П. Ванчикова ойлгуулаа бэлэй. Энэ хөөрэлдөөмнай 2001 оной декабриин эсэс багаар болоо һэн ха. Тиэхэдэнь лэ, Агаһаа ерээд, Улаан-Үдынгөө углуу тохойгоор хүүгэдэйнгээ үргэмжэдэ үбэлжэжэ байһан үбгэд хүгшэдые зулажа, яһала һонин юумэнүүдые суглуулбаб. Зуниинь Агаяа бусажа, Могойтын аймагай нютагуудаар зайгуултабаб. Иигэжэ табан жэл тухай ябабаб. Арайл хожомдожо, энэ ажалалаа эрхилһэнээ гэмшэхэ хүмби. И.П. Павлов нэгэтэ хэлэһэн байдаг: «Срок дельной человеческой жизни именно 70 лет». Теэд далан наһамни үни ошонхой, наядтайдаал иигэжэ ябана ха юмбиб. Яахаб, шада яда туршабал гээшэ аабзаб даа. Хүн ганса өөрынгөө эрэ бэрхээр юумэнэй урда ородог бэшэ, зон нүхэдэй туһаар гэдэг гээшэ. Эндэшые намда сэгнэшэгүй ехэ туһа хүргэһэн гаарамба²⁷ Гэлэг Балбар Галданай ламбагайе онсолон тэмдэглэхээр. Энэ ламбагай Шэнэхээн дасанда хүн болоһон. Сүүгэл дасанһаа тэрьедэжэ ошоһон ламанарай хажууда үндыһэмби гэдэг. Тэдэнэй нютагаа домогложо, Сүүгэлэйнгээ үни сагай үбгэн ламанарые дурдажа һуудагыень дуулаһанаа намда хөөрөжэ үгөө юм. Эдэнь намда сэгнэшэгүй нангин булаша мэтээр һанагдадаг гээшэ. Өөрынгөө хадагалжа ябаһан түбэд хэлэн дээрэ бэшээтэй Сүүгэлэй дасанай түүхые оршуулжа үгөө юм.

Үнэн дээрээ бэшэжэл байхадашни, эли бэшэ юумэнүүд захаһаа дайралдана. Энэ ушарта, зохёолшон В. Митыповэй бэшэһэн «Метод реконструкции» гэдэгы хэрэглэхэ баатай болобоб. Энэ юун гээшэб гэхэдэ, «научный, художественный метод заполнения пробелов из-за нехватки достоверных материалов. Метод давно известный, почти узаконенный». Энэ арга хэрэглэжэ, Сүүгэлэй дасанай V-дахи шэрээтэ Үзэмбын Шойдог ламхай түрүүшын түмэр харгын бии бололгы яажа угтааб гэжэ гү даа, али үгышые һаа, XIX зуунай дүүрэжэ, шэнээр XX зуунай гарахада, энэ зуун жэлнүүдэй бэлшэр дээрэ бодоһон бодолыень, һанаагаа зобоһон тухайнь бэшэхэдээ, өөрөө залуудаа үбгэд, хүгшэдһөө дуулаһанаа согсолжо, Үзэмбын ламхайда тохобоб. Тиэхэдээ Үзэмбын ламхайн урда ехэ нүгэл хээгүйб гэжэ бээе үмөөрхэ дуратайб. Энээн дээрэһээ һанажа боломоор: фантази байнал гээд, дураараа бэшэгдээ юм бии даа гээд. Тагаалал болоһон лама багшанарые хардажа, хойто наһанайнгаа харгы хаахаяа айһан, хүзэгтэй хүн бэшээ гэжэ хараадаа абаха шухала. Тиигээдшые ябан ошон амигүй бодосой, жэшээн, хуушан дасан сүмын модон ханын, шулуун баханын «хара-

нан», «үзэһэниие» элишэлхэ саг эрдэмэй шэдеэр хэзээ нэгэтэ ерэхэ, үнэн зүб түүхэнь бусаха гэжэ этигэдэг хүмби. Тиимэһээ, дураараа худалаар «буудаж» огто болохогүй.

Дасангуудай уран нарин угалза хээ, холонготомо шэрдэлгэ талын бурядай гараар бүтээгдээгүй ёһотой гэхэн таамагшалгые өөрөө дуулаһамби. Үнэхөөрөөшье, ордон сүмэһөө байха, орохо байшангаашье үмсэдөө барйдаггүй, атар талаар адуу малаа дахаад, зөөжэ ябадаг, ноһон гэртэй, шабааһан түлишэтэй, зэр зэбсэгшьегүй буряад малшад иимэ гайхамшагта дасан сүмье бодхоһыень, хүрэхөөр үнэншэхөөршье бэшэл даа. Теэд буряад хүнэй хүбэлгэн ухаан, түрэлхиинь ехэ бэлиг, уг унгиинь уран гар зорёод байхадаа, бултадаа хүдэлжэ, юуншье гэшые шадаха байһыень энэ Сүүгэлэй дасанай барилга гэршэлнэ. Өөрэ ухаатай, уран хёрхо нюдэтэй буряад хүбүүдые соёл ехэтэй хүршэ Хитадай Утайшань, Долоонуур, Бээжэн барилгада, урлалгада, шэрдэлгэдэ һуража ерэхыень зорюута эльгээдэг байгаа. Тэдэнь ябажа, үзэжэ, һуража, нютагаа бусахадаа, өөрын ухаа оруулалсажа, урлаха дүрье халта ондоо болгоод, тон лэ дабтагдашагүй өөрын түхэл маягтай, дасан Сүүгэл гэдэг талын дундахи буряад жэнхэни нютагтаа байгуулжа шадаһаниинь тэрэ үеымнай зоной үндэр габьяа гэшэ. Энээнһээ арсажа, соёл ехэтэй хүршэ арадай урашуул тус дасан бодхоогоо гэхэдээ, энэниие эмхидхэхэн, оролдолго гаргаһан Агынгаа тэрэ үеын ударидагшанарай, бүхы ура нарияа шармайжа гаргаһан урданайнгаа уран дархашуулай, зөөриее үргэжэ туһалһан агынгаа буряадай хүнэхэ хүлдые ямар ехээр гомодхооно гэешэбибди. Дасан бодхоожо, арад зоноо гэгээрүүлһэн, боди сэдхэл олоной дунда номноһон хэдэн мянгаад ламанарай урда ямар ехэ нүгэл хэнэбибди?! Энээнэй түлөө өөрынгөө хубиин жаргалһаа, инаг дуранһаа, гэр бүлэхөө арсажа, бурханай шабинар, богдын хубарагууд болоод, бүхы наһаяа ганса бэе ябаһан ямар олон ламанарай сэдхэлые гомодхоохо болонобибди? Эдэ бүгэдэ алдуу эндүүе уридшалан саража, яагаад энэ Сүүгэлэй дасанууд баригдаһан бэ гэжэ ой соо ургажа байһан бүрэмнөө отолхоһоо, тэрэниие шэрэжэ асархаһаа эхилээд, хэн яажа, ямар зэр зэбсэгээр дархалааб гээд, хадаха хадаһан хүрэтэр хуруу хухадгүй үбгэд хүгшэдһөө һуража, бэшэжэ абахые оролдобо гэешэб.

Сүүгэлэй дасанай баруун урдахана Хамар-Дабаан гэдэг мантан хара хада Баруун Сүүгэлэй горхоной саада эрьһээ гэнтэ өөдөө эгсээр жүдхэн соройгоод харагдадаг юм. Энэ хадын оройһоо Сүүгэлэй дасан альган дээрэ мэтэ толордог.

Тиихэ сагта дасанай бүхы сүмэ субарганууд, олон тоото барилганууд сэб сэхэнүүд гудамжанууд болон жэрылдэхэ. Бүхы һууриной тэгэн дундань тэбхыжэ харагдаһан Согшон дасан бэшэ дугангуудайнгаа һүрыень даран үзэгдэнэ. Согшон дасанай шулуун хашаагай ехэ бартаа хубидаал хадаа гоёмсог. Дасанһаа урагшаа уужам талмай. Тэгэн дундань мантан хара шэрэм бойпуурһаа Агын талын ая, санзай, Алхана Бэлэрын арса, жодоогой арюун хангал анхилна.

Үглөөнэй улаа наранаар хүрин зандан, ганди модон²⁸ дохёо хубарагууддаа хуралда дуудана. Энэ дохёо ямаршье абяанһаа ондоохоноор илгаран, үглөөнэй хонгорто үргэн талые хүбөөлэн байһан Ононой урда бэеын уула хадануудай хярые зулан уянгатан, долгилон сууряатана. Холо ойроһоо жүдхэжэ ерэхэн хүзэгшэдые Согшон дасанай зургаан хүдэр бахананууд хара ногоон хилэн дэгэлтэй гуурагар гулдагарнууд залуу баатарнууд шэнги угтан жагсаха.

Эдэ баханануудай оёройнь сагаан мрамор бандабууд, оройнь олон янзын уран угалзануудай, бурхануудай номон хобтонууд мүнгэн хутагын дугты шэнгээр, хара ногоон хаша шулуунай үнгэтэй баханын маажан бэе бээдээ тааралдан,

аятай нугалбаритай арадай дуунай аялга шэнгээр зохилдонхой. Тараг сагаан шулуун добжоон дээрэ табан табсан гэшхүүрээр өөдөө гарахадатнай, дасанай гурбан ехэ үүдэнүүд угтажа, урижа байхал даа.

Лабхагар бүхөөр һууһан доодо хоёр дабхарынь дээдэхи гурбадахи оройн шардаагай лууга хүдэр һууринь боложо үгэнхэй. Дасанай эзэн Шойжил сахюусанай ордон эндэ юм.

Энэнь һэрхэгэрхэн гоёмсог түхэлтэй, уранаар угалзатуулһан, үнгын шэрээр һолонготуулһан. Энэ дасанай гол шухалань лаб лэ эндэ гээд тухайлхаар. Гурбадахи дабхарые тойроод тоогүй олон бумбануудые үргөөд байһаншуу, дээдэ дасанай гороогой һиирэгэрхэн хашааһан бүришые гоё голшог хүнгэхэн янза оруулна. Оройдонь табан ганжарнууд наран шара алтаар яларан, толорон огторгойн гүн гүнзэги оёорһоо, буянай далайн оройһоо, амар амгаланай арюун үреэлые бээдээ татажа шэнгээгээд, тойроод байһан ойро холынгоо олон тоото һүзэгшэдтэ түхөөн тараажа, амитан бүгэдые адислан, арюудхажа байдаг юм.

«Шажан гээшэ хара тамхин мүн» гэжэ шуһан улаан туг дээрэ бэшэһэн ехэ улаантанай гол үзэлдэ абтажа, олон арбаад жэлдэ булангиртаһан сэдхэлээ буянаар арюудхажа, ухаан бодолоо уян нигүүлэсхы болгохо саг ерэжэ, дасанай домог түүхэ, намтар һэргээхэ шухала болоод байна.

Энэ номоймни хуудаһан бүхэнэй доодо хязаар оньһон үгэнүүд, домогууд бэшэгдэбэ. Юрын һонирхолой тэдыдэ бэшэгдээгүй гэжэ мэдэхэ шухала. Буряад арадайнгаа урда үнинһөө хойшо хадагалжа ябаһан залуушуулаа хүмүүжүүлхын удхатай, сээжэһээ хэлэжэ байдаг онсотойхон оньһон үгэнүүд юм. Эдэ бүгэдэ бултадаа нигүүлэсхы удхатай. Түүхэ намтартаа ехээр юумэ үзэһэн, зобоһон манай хулинсаг эхэ эсэгэнэр «Уһа үзөөгүй аад, гуталаа бү тайла», «Хүндэлэндэ хүлөө, гасаланда гараа бү шэхэ», «Мэдэхэгүйһөө сэсэн юумэн үгы, мэндэһээ һайхан үгэ үгы» гэхэ зэргээр һэргылэмжэтэй, бодомжотой ябахые номнохын хажуугаар, эрхэ сүлөөдэ энхэрэгээ ойлгуулжа «Барасай һүүл болонхаар, батаганаанай тархи ябабал дээрэ» гэхэ юм. Хуули засагай урда зарга тоосооной гарахада «Мухар нюдаргаар бухын хамар нүхэлэнгүй» мундуурхажа тархияа табижа үгэнгүй уран аргаар, ухаанай хүсөөр гаралсахые бодомжолдогоо «Эрдэни баатарай эритэ мэсээр диилээгүйе, эрдэмтэ мэргэн гуурһа саарһаар диилэхэ» гэжэ заабарилаа. Ажабайдалай үндэһэн болохо ажалша ябахые номноходоо, «Ажал жаргал хоёр аха дүү хоёр», «Ажалда дүрэтэй гээшэ алтанһаа үнэтэй гээшэ» гээд ажал тухай олоор оньһон үгэнүүд хэлэгдэдэг. Үсөөн үгэтэй, сэсэн хурса бодолоо яб байса хэлэхые ехэтэ һайшаагдаһые «Сэсэн хүндэ хоёр шэхэн үсөөдэхэ, тэнэг хүндэ ганса хэлэн олодохо», үгышые һаа «Хурса хэлэн бэлигэй шэнжэ, хурдан хэлэн тэнэгэй шэнжэ» гэдэг һэн. Абари зангаар илдам, абтасатай багтаамжатай зоноор зохистой ябахые ехэтэ номнодогоо «Элдэртэ һураагүй барһан, элдэгдээгүй түүхэй арһан», «Нэрээ нэрлүүлхэ наһанай нэтэрүү ажалһаа, нэрээ хухарха нэгэтын мунхаг аашаһаа», «Забхайда һурабал, зангаа хубилха» гэһэн оньһон үгөөр хэлэгдэдэг юм. Эндэ «забхай», «ээлдэр» гэһэн хоёр үгын оршуулга үгэе: забхай – пошлый, наглый, беспутный, циничный; эелдэр – учтивый, уважительный, деликатный, любезный. Ямар ехэ илгаанууд абари зан харуулнаб. Оньһон үгэнүүд арад зоной ажабайдалай философиин гүн ухаанай һургаал болоно.

Сүүгэлэймнай дасанай хуби заяан ехэ орёо юм. Хоёр дахяад түймэртэ шатаа, далаад жэлдэ Улаан Сэрэгэй нобшын амбаар болоод хэбтээ. Одоол мүнөө бадарха, сэсэглэхэ сагынь ерээ. Теэд, гажа буруу юумэнүүд тохёолдоно: дасан руу автобус ябасагүй, жиндаг зонинь зайдуу, ламанар эндэ тогтосогүй,

хооһон эзэгүй сүмэнүүд байһаар зандаа. Үсөөхэн ламанартай, мүргэлшэдэй үсөөгөөр ябадаг энэ дасан нэгэтэ үнэн мүрөө оложо, мүшэтэн, гэрэлтэн бадарха ёһотой гэжэ этигэхэ дуран хүрэнэ. Этигэнэшьебди!

Би энэ номоо хоёр бүлэг болгожо бэшэхэ гэжэ шийдээб. Нэгэдэхинь, Сүүгэлэй дасанай мүнделһэн, дэбжэһэн, бадарһан XIX-дэхи зуун жэл. Хоёрдохинь, хүлгөөтэй, хүлхөөтэй, хүйтэн амитай XX-дохи зуун жэл. Иигээд лэ, Сүүгэлэй дасанай XIX-дэхи зуун жэлэй домог, түүхэ, баримтанууд хүндэтэ уншагшадай анхаралда табигдана.

Дамбинима Цырендашиев

Ара Халха¹ – Забайкалье

Жиндаг² – приход

Ехэ улаан³ – большевигууд

Хубилгаан⁴ – перерожденец

Бархан уула⁵ – Баргажанда мүргэлтэй суута уула

Бараалхаха⁶ – навещать

Угалза⁷ – Агын хойто бэеын Ага-Хангилай хадын нэрэ

Бушуудайн Лосол⁸ – энэ ламхайн нэрыень «Мировая буддийская культура» гэжэ ном соо Поошиудинь гэжэ бэшэһэн байдаг

Мааниин үрил⁹ – 6 доншуур (миллиард) маани уншажа буйлуулһан үрил (пилюли)

Бузарлаха буядахадаа нимэ үрилдэ хүртэжэ бэеэ арюудхадаг. Пэлдэн – томошог монсогорхон дүрсэтэй, һүүлшын сагай дүтэлхэдэ бэеэ арюудхажа хүртэдэг үрилэй ондоо янзань.

Адисай сан¹⁰ – порошок, пыль благовония

Масаг¹¹ (басаг) сахиха – соблюдать пост

Замбуулиной хумхиин тооһон¹² – космическая пыль

Шэгээ хубилгаха¹³ – изменяться от обстоятельства

Аранжан маани¹⁴ – саморожденный, самопроявившиеся мантры без какого-либо человеческого вмешательства

Сүршэхэ¹⁵ – окропление святой водой аршана, шэнгэн бодосые уһан, һүн, аршаан гэхэ мэтэ юумэндэ сасаха, хүнэй бэеые аршаанаар сүршэхэ.

Эхэлэхэ¹⁶ – тарагай эхэ, эһээбэри, талханай эхэ (опара, закваска)

Дайшалхы бурхангүйшүүлэй бүлгэм¹⁷ – общество воинствующих безбожников.

Нирва¹⁹ – казначей дацана

Егоозори²⁰ – йог, йогинь

Даяан бисалгал²¹ – отшельничество

Нигүүлэсхы сэдхэл²² – милосердие, благочестие, альтруизм

Тантрист²³ – тарнишан, заклинатель гэһэншүү

Риди хубилгаан²⁴ – чудодейство

Тагаалал болохо²⁵ – уход из жизни лам

Бэшэрэл хэхэ²⁶ – үнэн зүрхэнһөө зальбарха

Гаарамба²⁷ – ламын эрдэмэй зиндаа

Ганди модон²⁸ – дохёо сохидог модон, сигнальный деревянный брус, оповещающий о начале дацанских занятий, изготовленный из сандалового дерева, имеющий особую форму и размеры

5 6 8 8 2 8

ДОМОГ ТҮҮХЭ

Агуухэ Чингис Богдын үлгы тоонто болохо Онон хатан эжын элдин хойморто Сүүгэл гэжэ нютаг оршодог юм. Баруун Сүүгэл, Зүүн Сүүгэл гээд, бэе бэеһээ зайтайхан хоёр голнуудые нэрлэдэг. Баруун Сүүгэл гээшэ Хүнхэрэй талын дундахы Даамайн шэлэһээ эхи татаад, гараха нарые угтан зүүлэдэг юм. Тэрэ Шэлын оройһоо дүрбэн тээшээ харахада, тойроод уняар татаһан, уужам дэлгэр Хүнхэрэй тала нэмжыхэ. Бабжа-Баатарай домог түүхэ багтааһан, Бальжан хатанай гуниг дууень шэнгээһэн энэ талын урда хяраар алдар суутай Сэрэг-Нарһан ербын жагсаха. Баруун тээшээ харахада, Будалан уула буурал талаяа дэнзэлэн зэрэлгээтэхэ. Баруун урагшаа харахада, Бабжа Барас баатарай нэрэ мүнхэлһэн Баатар уула тобойн харагдаха. Энэ талын урдуур Онон мүрэн хязатан сэнхирлэдэг. Энэ нютаг алдар домогоороо айхабтар элбэг юм. Хүнхэрэй үргэн талаһаа үргэлжэлөөд, Ононоо уруудаһан Урта-Хүһоошын уужам дайда нэмжыдэг. Эндэхи мэнэн талын¹ эльгэн дээрэ Ара-Халхын түрүүшын Ганжарбын гэгээн үгытэй Сумаагай гэр бүлэдэ мүндэлһэн түүхэтэй. Эндэл Чингис хаанай тоонто үлгы Эхэ-Арал, Дэлюун Болдог, Баян-Уула оршодог юм. Гэдэргын хабсагай Баян-Уула хоёрой уйтадха дээрэ Онон мүрэниие хаагаад, оёройнь хара шулууе түнхижэ, болор² хуурсагтай Богдо Чингисэй бэеые шэнгээгээд, Ононойгоо уһые һөөргэнь табижа, тэнгэри изагуурта хаанайнгаа бэеые муу этэгээдэй³ нүдэнһөө бүхөөр далдалһан юм гэхэн домогые үхибүүн наһандаа буурал һаарал үбгэдһөө дуулаһамби. Энээн тухай бэлигтэй журналист Чингис Гомбоин һаяшаг бэшээ бэлэй.

Баруун Сүүгэлэй горхон бороотой һаань, урматайханаар уһаяа харьюулан, үглөөнэй нарые угтан урдажа, Загаһатын тооромдо шудхажа амарад гээд, зүүлжээ Онон мүрэнтээ уулзахаяа яаран шамдадаг. Иимэшье шииг нойтотой жэлнүүд ходол боложо байдаггүй, олонхидоол гандуу байхаяа забдаха. Тооромтой зэргэлэгшэ Загаһатын үндэр табхайжа, энэ багтаа эзэн янзаар, бардамаар харагдаха. Урда сагта улад зоной малаараа зөөдэг үедэ тобойһон толгой бүхэн, хонхойһон хотогор бүгэдэ оорын нэрэтэй һаа, харин мүнөө газарай нарые хэрэгсээхээ болинхой. Хаа-яахан өөһэдөө шэнээр нэрлээдхихэ. Жэшээлбэл, Загаһатын үндэрэй шэнэ нэрэ «Гречкын үндэр» болонхой. Хаанаһаа энэ нэрэ олдобо юм бэ гэхэдэ, хорёод жэлэй саана Баруун Сүүгэл багаар Байгалай үмэнэдэхи суута ЗабВО-гой дайшалхы бэлэдхэлэйн шалгалта эмхигдэжэ, сэгнэлтэ үгэхээ СССР гүрэнэй Сэрэгэй министр Маршал Гречко энэ үндэрэй оройдо байрлаад, һайса дурамдаһан юм...

Анхан сагта амитан зоноор үсөөн, бууса байдалшье харагдадаггүй буурал энэ тала тарбаганай нютаг байһан юм. Теэд 1933–1945 онуудай үеэр, СССР Япон хоёрой хоорондын хүлзэлдөөнһөө¹ боложо, шохойхо гансашье тарбаган үлөөгүй юм. Томо уласуудай ехын ябуулга энэ жаахан амитадта ямар нүлөөтэй байгаа юм гэжэ гайхамаар. Боомо, тарбаган тахал, хара нүрөө, шуһан шэшэнгир мэтын яшагүй аюултай үбшэн дэлгэрүүлхэ гэхэн шэнжэлгэ-туршалгын лаборатори японтон байгуулаад, эдэ үбшэниие тарбаганаар дамжуулжа, наашань СССР руу тарааха түсэбтэй байһан ха. Японтоной һанаашаар һаа, Бооржын хэрэмые һахигша Улаан Сэрэгэйхид ДОТ соогоо, тарбаганууд бута соогоо халуун хэжэгтэ нэрбэгдэжэ, бултадаа пурпилдаха ёһотой байгаа. Дайсадай нюусын ехэ нюуса үзэгдөөгүй муухай «бактериологическа отряды» ябуулгые СССР-эй тагнуулшад таажа мэдэхэдээ, тарбагануудые үндэһөөрнь үгы хэхэ баатай болоһон ха. Шэтын тарбаган тахалтай тэмсэхэ отряды ударидалгаар, 1940 онһоо эхилжэ, энэ ябуулга бэлүүлэгдэһэн түүхэтэй. Тарбаганууд мүнөөшье һайса үдөөгүй шэгээрээ.

Баруун Сүүгэл зүүлжээ холохон урдаад, Онон мурэндөө шудхадаг юм. Зүүн Сүүгэлынь богонихон, хойноһоо урагшаа шэглэһэн багахан хүнды юм. Эдэ хоёр голнууд Булгата уулын зүүн урда ерэжэ, бэе бээдээ дүтэлэлдөөшье һаа, арайл ниилээгүй, тус тустаа Онондоо шудхадаг. Эгээл Булгатын үбэртэ суута Сүүгэл дасан бодоһон юм. Арад зоной аман үльгэр, сэсэн домог соо дасанай бии болохын үлзы дэмбэрэл, түүхэтэ түлхэ үзэгдэл элдэб янзаар хэлсэгдэдэг байгаа. Дэлгэрэнгы хэлсэдэг хэды эды домогуудые дамжуулхада нимэл даа:

Зүүн ба Баруун Сүүгэлэй уулзадха дээрэ, Онон мурэнэй хойто эрьедэ оршодог Булгата гэжэ хадын үбэрөөр буурагша гүү унаһан танигдаагүй нэгэ эхэнэр үзэгдэдэг болобо ха. Тэрэ һамганай шулуугаар газар сохижо һуухыень малда ябаһан хүн хараад гайхаһандаа: «Энэ юу хэжэ байна гээшэбта?» – гэхэдэнь, – «Эндэхи газарые нягта болгожо, дасанай һуури бэлдэнэб», – гэжэ харюусаа. Хожомынь эндэ үбгэн хүгшэн хоёр һэеы гэрээ баряад байрлаба ха. Нэгэтэ тэдээнэй сэргэдэнь буурал моритой, набтархан бээтэй, ташуур бариһан эхэнэр бууба. Гэртэ ороходонь, аарса халаагаад уужа һууһан гэрэй эзэн эхэнэр айлшандаа аягалба. Тэрэнь ехэтэ аяшаажа уугаад: «Яһан амтатай аарса ууба гээшэбиб», – гэжэ баяраа мэдүүлээд гарахадань, гэрэй эзэн эхэнэрэй хойноһоонь гаралсаад харахадань, унаань морин бэшэ, гүүн байба. «Һайн байгты!» – гээд, Булгата руу хараад хатаршаба. Хадын шанха орой шэглээд юугээ бэдэржэ ошобо гээшэб гэжэ гайхаһандаа, хойноһоонь хара хараһаар байтарынь, үгсүүр болохо бүринь гүйдэлынь бүри түргэдөөд, Булгатын оройгоор дэгдэшэбэ ха.



Сүүгэлэй дасанда 4 жэлдэ һураһан Этигэлэй Хамба

Хожомынь энэ айлайда гуйраншан эхэнэр орожо ерэбэ ха. Хубсаһа хунарынь таһархай, үлэнхэ зүдэрүүнь аргагүй. Бурядайнгаа урданай зангаар тэрэ эхэнэртэ эльгэ нимгэнтэйгээр хандажа, эдеэлүүлбэ, амаруулба ха. Тэрэнь ошохоор янзагүй. Хартаганаагаар газаахиенень хамажа оробо. Тобойхо тонтоогоолгүй, шобойхо шабааһагүй болгожорхибо. «Орхи саашань, энэение сэбэрлээд яхашниб» гэхэдэ, «Дасанай һуури арюудхажа байнаб», – гээд, тойрониенень хэды үдэрэй турша соо хамажа ялайлгажархиба. Бултадаа үдэшингөө хоол баряад унтаһан аад, үглөөгүүр болоходо, үнөөхи эхэнэрыннь унтаридаа үгы. Газаагуур ябаа юм бэд даа, үнөөхи хамалгаяа эрхилнэ гэхэдэнь, сайлаан болоходошье үгыл аад, үгы. Гайхаад, гэрэй эзэн гаража һайса хараашалба. Намарай ольбоной дарагар сагаан хюруу хирмаһан, тэрээн дээгүүр мүрыннь аржагар элихэн. Мүрынень мүшхэбэ. Зүүн хойшоо нилээд ошоод, хадын хаялга хүрөөд ябатараа, алхасань холо холо болоһоор, алдын хэмжүүртэй гэхээр. Саашалхадаа бүри сажан сажанаар харайлгahan. Үгсүүрые өөдэ үүдэн хойморой зэргээр хүрэдэг болоод ябатараа, үгы болошоһон байба. Энэ үбгэн гайхахын ехээр гайхажа, элдэб һэжэг түрэбэ. Хүгшэнтээ хөөрэлдөөд, энэ ушарые ингээд минн яашье орхижо болохогүй, юу улимайгаа эрьелдүүлһэн байба гээшэбибди гэлсэбэ. Ёро ёдого юм гү, тойд тодхор татаха һэн гү гэжэ һэжэглэһэндээ, далашанһаа абарал эрихэдэнь: «Тэрэтнай шажанай сахюусан Ыама бурхан таанадые бараалхаа гээшэ», – гэжэ айладхаа ха. Хожомынь энэ хада Ыамын хада гээд нэрэшэбэ. Зүүн Сүүгэлэй адагта, Ононой хойто эрьедэ мүнөөшье харагдажа байһаар. Ыамын хада Онондоо тулгahan эрид хабсагайтай юм. Тэрэ хабсагайн нюурта элдэб янзын бурхануудые Сүүгэлэй ламанар томоор зураһан ха. Энэнь Ононой урда хадын оройһоо харахада, жэгтэй һайханаар үзэгдэхэ: орон дэлхэйн энгэр дээрэ оршожо мандаһан бурханай мандал⁵ юмэ гү гэхээр һэн ха. Ононой эрьедэхи, хабтагай хара шулуун дээрэ элжэгэнэй мүр элеэр аржыжа харагдажа байдагыенень залуудаа хараһан үбгэд, хүгшэд мүнөөшье дурсадаг. Ыама сахюусанай элжэгэ унаад ябадаг ушарһаа, энэ бурханай унаагай мүр гэжэ урданһаа этигэһэнһээ, зон эндэ үргэдэг мүргэдэг байһан ха. Энэ газар сэрэгэйхинэй мэдэлдэ үгтэжэ, Сүүгэл дасанһаа Нуринск хүрэтэр сэхэ харгы татахадаа, энэ хабсагайе тэһэлжэ эбдэһэн юм. Мүнөө зураатай бурхануудшье үгы, үнөөхи элжэгэнэй туруунай сараатай шулуун Ононой уһаруу түлхигдэшэһэн, абахашье аргагүй болонги. Хойто тэбтэг дээрэнь Сүүгэлэй гарнизоной хүүр болонхой. Иигэжэ Ыамын хада доройтохын ехээр доройтонги байдаг.

Алдаша нүгэлөө наманшалжа,
Ашата буян үйлэдэгшэ,
Арбан табанай һара мэтэ
Арюун хонгороор гиигэнэ.

Будда Шакьямуни

Аарсата Ыама

Зүүн Сүүгэлэй адагта һууһан айлайда нэгэтэ үдэр элжэгэ унаһан эхэнэр орожо ерэбэ. Элжэгэн унаа энээгүүр үзэгдэдэггүй ушарһаа, энэ айлай эзэд ехээр гайхаба. Гэртэ ороод, тэрэ эхэнэрыннь толгойгоо маажахадань, томонууд бөөһөнүүд унажа байба. Эзэн эхэнэрэй жэрхэдэһэниинь хүрэбэ. Түргөөр гаража ошохыень, аарса яаража аягалба. Тэрээнһэнь амашье хүрэнгүй бурхан руунь дүтэлөөд, дэлгээтэй байһан Ыама һахьюһандань сасажархиба. «Һү, һай! Яаба гээшэбши иихэдээ», – гэхэлээр, түргөөр гараад, элжэгэндээ мордоод, зүүн хадын үбэрөөр Ононой эрье зулаад һайбарлуулба. Энээгүүр харгышые байгаагүй, хабсагай Онондоо шаханги, яагаад энээгүүр ябаа юм гэжэ гайхаһандаа, гэрэй эзэнэй ошожо харахада, Ононой эрьенынь хүхэ шулуунууд дээгүүр тамга даражархиһан шэнги элжэгэнэй мурнууд аржылдажа байһан гэлэй. Тэрэ хүн дасан ошожо, иимэ юумэн болоод байна гээд, аарсанда зуураһан Ыама һахьюһаная Шэрээтэ ламхайда харуулба ха. Үзэл үзэжэ, зурхай зураад, хэлэбэ: «Танайхиие Үхин Тэнгэри⁶ бараалхаа юм байна. Тутарханги байһыетнай тухайлаад, өөрынгөө арамнайгүй⁷ дүрэдэ аарсыетнай үргөөд ябашоо ха юм даа», – гэхэн ха. Тэрэ сахюусыень ламахай дасандаа үлөөжэ арамнайлаад, шүтэдэг болобо. Сагаан һараар Ыамые хурахадаа, энэ дүрье хамагай түрүүндэ табяад, уншалгаяа эхилдэг заншалтай болоһон гэхэ. Энэ гуримаа дасанай хаагдатар, 1930 он болотор, баримталаа. Тэрэ сахюусанай аарсые арилгаагүй, хатаад, өөрөө хобхоржо унаһан байгаа. Бурханай торгон захата үлэһэниинь харагдажа байдаг һэн гээд, энэ дасанай хубарагууд ябаһан. Амгаланай Шойжалсан, Жалсанай Гомбодоржо ламанарһаа би өөрөө дуулаа һэмби. Энэ Ыама һахьюһыень дасанай һандараан соогуур Хёлгын ламанар нютагаа абаад ошоһон аабза гэлсэдэг юм. Тэрээнһээ хойшо энэ элжэгэнэй туруунай сараатай шулуунда зон шүтэдэг болоһон намтартай гэлсэдэг.

Бурханта Жалга

Сүүгэлэй дасанай баруун хойно дүтэшэг иимэ нэрэтэй жалга бии юм. Юундэ иимэ нэрэтэй болоһон юм гэхэдэ, тэрэ жалгын эрьедэ эрид хабсагай байдаг. Энэ хабсагайн тэгшэхэн нюурта бурханай дүрэ зураг байжа байба ха. Түрүүшын модон дасанай арамнайн удаа дараа хүн хараһан байгаа гэлсэхэ. Энэниие хэн нэгэ уран лама зураа гэхэниинь, тиимэ бэшэ байшаба ха. Һайса шэнжэжэ үзэхэдэ шулуунай хагай үнгэ иимээр харагдаһан байба. Хэн гэжэ бурхан гээшэб гэжэ ламанар тайлбарилхадаа, Лобон Бадма Жуннай гэжэ элишэлбэ. Бадма сэсэгһээ мүндэлһэн багша гэхэн удхатай. Ондоогоор хэлэхэдэ,

ШИГЭМҮНИ БУДДА ТУХАЙ ТҮҮХЭТЭ ДОМОГУУД

Бүхы бурханда адли зэргэ зальбарагты

Нэгэтэ Шигэмүни Буддын шаби Субади асууба:

– Багша! Ерээдүйн сэмүүн сагта бүхы нангин хургаал доройтохо гэдэг. Тэрэ үедэ танай хэлэһэн хургаалые ойлгожо, ухаан сэдхэлээ гэгээрхэ зон түрэхэ юм гү?

– Тиигэжэ бү дуугара, Субади. Ерээдүйн алишые сагта нангин хургаал ойлгожо, гэгээрхэ зон түрэхэ юм. Тэрээнһээ болохо

суута Бадма Самвааба болоно. Энэ бурханай урда хабтагай шулуу дэбдээд, дээрэнъ зула бадарааж, тахил үргоод, олоороо ламанар ерэжэ, мандал үргэһэн ха. Хүнэй гараар бэшэ, өөрөө бии болоһон аранжан бурхан гэшэ гэлсэбэ. Хожомынъ энэ бурханда зальбаржа, ядаһан тулиһан хүнэй гуйһан гуйлга бээлнэ гээд, зон ябадаг, субадаг болобо. Дайн соогуур нэгэ хүгшэн фронтдо ошоһон хүбүүнэйнгээ амгалан ябажа гэртээ бусахыень үреэл гуйхаяа ерэн гэхэнь, үнөөхи бурханинь үгы, шулуун табуур дээрэнъ томо гэгшын хүнэй һуудаһан обойжо байба ха. Тэрэ хүгшэн ехээр голхорһондоо уйлажа байжа энэниень арилгаад угааха гэхэдэнь, уһан дүтэ нааша үгы. Тэрэ жэлынъ гандаһан байба. Абаад ябаһан түйсынгээ тараг дүрбэн зүг тээшэнь үргэжэрхёод, аяар Ононой голһоо уһа асаржа, угааһан юумэ гэхэн үгэ дуулааб.

Саашанъ элишэлхэдэмни, Шэнэхээн гараһан Сүүгэлэй ламанар энэ бурханаа дурдадаг һэн гэлсэбэ. Бии гэшэ гү, үгы гү, үнөөхи үйлэ муутай комсомолнууд һалгаа ха гү гэлсэхэ гэбэ.

Энэ бурханаа дайнай урдахи жэлнүүдтэ амгалан байхадаа, олонхи зон мартаһан, социализм байгуулалгада һамааранги орхижорхиһон ха.

Зоной хэрэгсээхээ болиһонһоо гү даа, али бузараад, буядаад гү даа, яагаад бии болоо һэмбэ, тингээд лэ өөрөө үгы болошоһон түүхэтэй.

Эльби шэжэтэй, эди шэдитэй гэжэ суурхаһан, хүнэй сэдхэл бээдээ татахадаа тусгаар, гайхамшагта Бадма Самваавын намтар «Тантра теряет тайны» гэхэн ном соо Бадма Самваавые маг и чародей гэжэ бэшэһэн байдаг.

XI зуунай үеэр үнэхөөр мэндэ ябаһан саһата мүлюун уларилтай, хатуу шэрүүн зотой, хада хангирэг Түбэдэй орон ерэжэ, тарниин шажан (тантризм) номноо. Шэгэмүүни шажан (буддизм) дэлгэрүүлһэн түүхэтэй. Бадма Самвааваһаа урагша эрдэм түгэс ехэнүүд ламанар Түбэдэй орондо Шэгэмүүниин шажан бадарааж яашье ядаһан ха. Шэнээр дасан баряад арамнайлаад хоноходо, үнөөхи дасанинь үглөөгүүр бодоходо байхагүй, һандаргаад, зада татаад өөдэ руунъ шулуунъ сасажархиһан байха. Эндэ шажан бадаруулхаяа Бадма Самваава зорижо ерэбэ. Энэдхэг Түбэдэй хилэ дээрэ шулуунай забһарта хэбтээд нойрсохо зууранъ улаан ямаа унаһан бүхы зэбсэгтээ ерэхэн түмэршэ дархан энэ ламые хараад: «Энэ ламын өөрынгөө номнол дэлгээжэ эхилхэхэнь урид эндэнь һалгааха», – гэжэ бодоод, томо балтаараа манлайень алдангүй оножо гүбижэрхибэ. Балтанъ шулуу сохиһон шэнгээр энэ ламын манлайһаа ойшобо. Хэды дахяад туршажа үзөөд бирахагүйдөө ехээр зэбүүсөөд тэрьедэбэ. Бадма Самваавын хэдэн шабинар гэнтэ бии болоод, энэ дархание хүсөөд барижа багшадаа асарба. Үзэгдөөгүй муухайгаар зобоожо энэ дарханай амиень таһалха гэлдэбэ. Тэрэ дархан һүгэдэн унажа хүлисэл гуйба, Эхын ганса хүбүүнби гэбэ. Минии туһамаршан боло. Бүхы дархашуулые Шэгэмүүниин шажанда оруула

**Абарга ехэ нэрэ зэргэдэ хүртэбэшье,
Алибаа эдлэл зөөри хуряабашье,
Ами табихадаа тэдээнэ
Абаад ошохогүйшни лабтай.**

гэжэ дурадхаба. Тэрэ дархан зүбшөөжэ Түбэдэй ороной бүхы хяна баридаг дархашуулые Шэгэмүүнинин шажанда оруулба. Эдэнэр лэ энээнһээ урагша ламанартай ехээр тэмсэдэг үсэргүү зон байгаа. Тэнгэриһээ гарбалтай тэрэ бүхы дархашуул Бадма Самваавын туһамаршад болобо. Эдээнэй аха захань болохо Дамжан Дорлиг иигэжэ Бадма Самваавын туһамаршань болоһон гэхэ. Бадма Самваава эди шэдиингээ хүсөөр үнэхөөр бэень ондоотой аад, зэрилгээн бэень харагдажа байгаа ха юм. Тэрэниие хэды дахяад балтадаад бираагүй. Хэршые ехэ эрдэмтэйшые һаа, юрын хүнэй янзаар эхын умайһаа гараһан ламанар Түбэдэй дошхон сабдагуудые диилэхэгүй байба. Бадма Самваава гээшэ Бадма Лёнхобо сэсэгһээ мүндэлһэн гэжэ түүхэтэй юм.

Бадма Самваавые Түбэдэйхин Ловон Бадма Жуннайшые гээд нэрлэдэг байһан ха. Сүүгэлэй ламанар энэ нэрээрынъ жалга соо бии бологшо бурханиие нэрлэһэн байгаа. Иимэ гайхамшагта эди шэдитэй бурханай дүрын Сүүгэлэй жалга соо гэнтэ байтараа юрын тэдыдэ өөрөө бии болоо бэшэ, тэрэ сагта эндэхи дасанда тусгаар бэлигтэнэй мүндэлхые зүгнэжэ өөрөө бии болоод, эдэ ламанарай Сүүгэлэйнгээ дасаниие эзэлэн һуухада, али болохоор туһа үзүүлөөд байһаниинь дамжаггүй. Сэбүүн сагай эрхээр хүзэгшэд энэ бурханаа тоохоёо болижо, хэлэшэгүй муухай бузар булайгаа зула баридаг табсан дээрэнь обооложо байхадань, дэгдээл ёһотой.

Энэ дэлхэй дээрэхи хоморой, үзэгдэлэй нэгэн өөрөө бурханай дүрын морилхые Ага нютагайхидай зариманиинь үзэхые үзэһэн байна. Энэ бурханиие хоёр нюдөөрөө хараһан үбгэд хүгшэд үшөөл байһаар. «Нохойн хотодо, тоһон тогтохогүй» гэдэгээр, тэрэбши гү даа! Яагаад ехэ улаантанаар (большевики) хабидалдажа шадаха байгаа даа. Тэртидэй мудагваанарай⁹ шэрүүн, мунхаг аашаһаа дайганан тэрьедэшөө гээшэ ааб даа, халаг, мүнөө байжа байгаа һаа, юун гээшэ бэлэй даа!

Мэнэн тала¹ – эзэгүй хуурай ехэ тала

Болор² – горный хрусталь

Муу этэгээ³ – криминальные элементы

Хүлзэлдөөн⁴ – противостояние

Мандал⁵ – нара һараар дүрбэн түбиие шэмэһэн бурханай орондо үргэһэн зорюулга.

Символическое изображение мироздания

Үхин Тэнгэри⁶ – Будаадын бурхан шажаниие хамгаалагша Ёама һахьюһые иигэжэ нэрлэдэг юм

Арамнай⁷ (рамнай) – освящение. Зурамал бурханда арамнай үргэхэдэнь ами орожо шэдитэй болодог гэхэ юм

Тэртид⁸ – потенциальный враг буддизма

Мудагба⁹ – ярый убеждённый безбожник

хүн зон гээшэ ори ганса бурханда бэшэ, хэдэн олон бурханда шүтэжэ, тэдэнэй ном шудалха юм, – гэжэ Будда Шигэмүни харюусаһан.

Түрүүн өөртөө туһала

Нэгэ хүн Шигэмүни Буддада ерээд асууба:

– Би ехэ баян хүнби. Үри хүүгэд намда үгы, һамгамни наһа баранхай, харин буян хэхээ һананаб. Яаха ёһотойбиб?

ЛУБСАН ҮҮНДЭБ ДАНДАРАЙ СҮҮГЭЛЭЙ ДАСАНАЙ ТҮРҮҮШЫН ШЭРЭЭТЭ

Һэеы гэр соо дуган зохёохо заншал үни урдын Монголой ламанар һанаһан байжа болоо. Тон түрүүн Сэлэнгэдэ дуган бии болоходоо, Монгол ламанарай эдэбхеэр һэеы гэр соо бурхан шүтөөнөө түхеэрдэг байгаа. Газар нютагаа шэмээшэгүүдтэ орхёод зоожэ, 1802 ондо Ага ерэнэн хёлгынхид һэеы дугангаа асараад, Улаамада табяа гэжэ һанахаар. Хёлгынхид Буддын шажанда ороһон Хилганатын дасанай жиндагууд байгаа. Энээн тухай өөрынгөө уг гарбалай намтарһаа мэдэнэб. Тиихэдэ 1770 оноор манай элинсэг хулинсаг болохо Хёлгын Бада нютагтай Һөөндэйн Зугаа Хилганатын дасанда ябадаг, шэрээтэтэйн дүтын танил, дасанда үргэл оруулдаг буянтай хүн һэн ха. Тэрэ дасанай шэрээтэ Дамбадаржаа Заяагай (Заяа хамба) байгаа гэжэ лаб мэдэнэбди. Энэ ламахайн оролдолгоор Ехэ Юм залажа, тэрээндээ шүтэдэг болоһон ха. Тэрэ Юмнай мүнөөшье бии зандаа.

Сүүгэл нютагайхид өөрын нэгэшье ламагүй һэн туладаа, аяар Хойто-Хориин Чисаанын дасанһаа ламые заладаг бэлэй. Тэрэ ламань хуралай болоходо ерээд, дүүрэмсээрнь, һөөргөө бусадаг байба. Үдэр бүрийн үхэхэ, түрэхыншье, үзэл зурхайшье харуулха, сэржэмшье үргүүлхэ хэрэгүүдтэ аргагүйдэжэ, зон тулгардадаг һэн. Нэгэтэ зунай хурал хурахаяа Чисаанаһаа Дандарай Лубсан-Үүндэб шанзадба¹ морилбо. Тэрэ Агын найман эсэгийн тайшаа Түгэлдэр Тобын гээшэтэй түрүүшынхией нюураараа уулзаба. Сүүгэл-Үрөөнэйн Мүнгэшин обоодо үргэл хэжэ тахиба. Энэнь 1822 ондо болоһон хэрэг.

Мүнгэшин обоое оншолжо, юундэ яаража намар тахихаяа һанаба юм бэ гэхэдэ, энэ багай зоной байдал тиихэдэ түнжэнгүй болоһон ха. Ушарынь хадаа энэ Мүнгэшэ гэжэ хадань нэрэдээ хүрэмэ сагаан мүнгэнэй булашатай байшоо. Үни урда, бүри Чингис хаанай үеһөө тус хадые түнхижэ, сагаан мүнгэ малтадаг байгаа гэнэн домогтой. Иншэдэ гансашье ород ерээдүй байгаа. Хожомоо ан-бун ажана байһан Дагуурай дайдаар ородууд бии болошоо.

Хамарһаа бэшэнинь һахал һамбайдаа даруулшаһан, улхархайнгаа оёорто сэр мэнгир шэнги уһан сиилэгэр ногообтор хүхэльбэ нюдэтэй, шангаар хашхаралдажа дуугарха, үшөө галаар турьядаг зэбсэгтэй зонуудые хараад, нютагай хамниган буряадууд үльгэр түүхын үзэлэй муухай мангадхайе һанажа, «мангад» гээд нэрлэбэ. Эдэнь абари зангаараашье нилээд һэбэреэнүүд, алаха тоноходоо атадшье гэхэгүй хүнүүд лэ юм гээбы даа гэхээр һэн. Зүлхэ² мурэнөөр дамжажа, Витимые үгсэжэ, Нэршүү голой эхеэр дабаад, урагшаа буужа, энэ голоо уруудаад, Дагуурай тала ерэнэн байгаа. «Юу улимайгаа бэдэржэ ябаһан, үхэхэ зобохоһоо айхагүй мангадууд гээшэб», – гэжэ нютаг зон гайхалаа барадаг һэн ха. Ородуудай үнинэй жүдхэжэ бэдэрһэн юумэнинь – сагаан мүнгэнэй

Нүгэл хилэнсэг үйлэдөөд,
Нигүүлэсхые огто мартаад,
Хайран ганса наһаяа
Хаяжа ошохо харамтай.

хэбтэшэ. Энэнь эндэхи нэгэ баянай малай бэлшээри дээрэ олдобо ха юм. Тэрээнһээ хойшо ойро зуурын арбаад жэл соо ородууд түргөөр олошороод, Нэршүүгэй приискнүүд, Нэршүүгэй заводууд бии болошобо. Тэрэ приискынхид дуулгабаряар, Мүнгэшэ хада эндэһээ ехэшье холо бэшэ, баруун хойто зүгтэ гэжэ дуулаад, үнөөхи нэтэрүү ородууд Үрөөнэйн Мүнгэшые оложорхибо ха. Эндээ дары прииск байгуулжа, Мүнгэшые малтажа эхилбэ. Гэр бүлэгүй, гэргэ хүүгэдгүй, олонхинь хаатаргаһаа табигдаһан хаатаршануудай бэлиг шэлиггүйень хэлэхын аргагүй. Буряадуудай адуу малыень хулуужа алаад эдижэрхихэ, үшөө эхэнэртэ һанаар-хаха. Иигэжэл яшаагүй дарамта хүршэнэр буряад нютагта байрлашаба. Улад зон Заарин бөөнэртөө хандажа, зайлуулыт энэ аюулые гэжэ гуйхадань, тэдэ Мүнгэшэдэ сугларжа, ехэ тайлга-гуйлга эзэн тэнгэрийн урда хэһэн гэлэй. Хойто хабарынь энээнһээ юм гү, али хүрэхэһөөл хүрөө гү, приискын ородууд шуһаар шэшээд, олонхинь үхэжэ талииба. Үсөөхэн үлэһэниинь тэрьедэжэ ошоһон аад, уданшьегүй эрьедэ дахинаа бусаад байһан үедэнь Дандарай ламхай морилжо, буряадууд обоогоо ламаар тахюулаад, ородуудые эндэһээн дайгануулыт гэжэ гуйһан ха. Мүнгэшын тайлга ламаар тахигдажа, обоо болобо. Тэрэ тахилгаһаа хойшо мүнгэниинь олдохоео болишобо ха. Хии газар хэды май малтахаб. Орхижо ошолгон дээрээ ородуудынь:



Тобын Түгэлдэр тайшаа

— О, господи, бурятский бог силён! — гэлдээд, бусалтагүй арилһан юм гэлсэдэг. Энээнһээ уламжалан Дандарай ламхайн намтар үзэхэдэ, энэ хүн эдир залууһаа жүдэй³ ном шудалһан түүхэтэй. Онон-Сүүгэл ерээд байхадаа, тэрэ Онон голой хамниган Осор гэдэг жүдэй мэргэжэлтэй зиирэмбэ⁴ зиндаатай ламатай хабидалдажа, бэе бээдээ шаби бололсоһон ха. Дандарай ламхай бөөһөө айдаггүй, хада уулын хатуу сабдагуудые номгодхожо, номдоо оруулдаг ушарһаа тусгаар эдитэй, шэдитэй гэгдэжэ, абаһаар лэ олондо хүндэтэйгөөр абтаһан намтартай.

Баруун ба зүүн харгана, мүн галзууд отогой зон энэ ламада: «Та манай эндэ үлэжэ, ламбагаймнай боложо хайрлыт», — гэһэн гуйлга мэдүүлбэ. — «Би өөрыгөө мэдээд, дураараа ябажа байха эрхэгүйб. Дээрээ ахатай захатай хүн гээшэб. Таанад манай Чисаанын дасанай сугандыда (ниитэ суглаанда)

Иигэжэ дуулахадаа, Будда Шигэмүни ехэ муудажа, хасар дээгүүрнь нэгэ монсогорхон нулимса гоожобо. Тэрэ хүн ехэ гайхаба.

— Танай нюдэн уһатажа байна. Юундэ уйдхар гашуудал болобоб?

Тиихэдэнь Шигэмүни:

— Ши түрүүн өөртөө туһалаагүйдөө, хэндэшье туһа хүргэжэ шадахагүйлши даа. Шинии сэдхэл үнэнһөө хүн зондо туһалха гэһэн мэдэрэлдэ абтаадүй. Шинии бүхы эд зөөри ба баялигшни энэрхы сэдхэл болоодүй. Туһалхам гэһэн ганса һанааншни арай багал даа. Туһалхам гэжэ сэдхэлдээ шэнгээхэ хэрэгтэй, — гэһэн юм.

гуйлгаяа мэдүүлэгты», гэбэ ха. Хойто жэлынэ энэ хэлэгшэ ёһоорынэ ябуулга хэхээ Агаһаа Түгэлдэр тайшаа, Хуяг зайһантай Чисаанын дасан ошожо, мэдүүлгэ барижа, Дандарай ламхайе нэрлэжэ уриба. Энэ гуйлтыень хүндэлжэ, зүбшоолоо агсагагүйхэнөөр чисаанынхид үршөөһэн байха юм. Энэшье баһа нэгэ ушартай. Тэндэхи Чисаанынгаа дасанай ехэшүүлтэй Дандарай шанзадба үгээшье ойлголсожо ядадаг болоод байһан үень һэн ха. Юрэнхыдөө, шэрүүбтэр, ёдогор зантай хүн һэн ха. Энээн тухай Балданай Дугар үбгэжөөл залуудаа наһатайшуулһаа дуулаһанаа хөөрөө бэлэй. Дандарай ламбагай энээнһээ урид Худанай дасанай (Асагад-Шулуутайн) шэрээтэ болохые зүбшөөжэ хадаг тогтоһон аад, гэнтэ арсажа, тэрэ зэргэдэнь Мүнхын Лубсан гэжэ лама ороһон ха. Иигэжэ Дандарай ламбагай Сүүгэл жүдхэмжэтэй ерэхэн түүхэтэй. Тэрээнһэнь уламжалаад, хамбын хүрээһээ соёрхол гаража, 1824 ондо Лубсан-Һүндэб Дандарай гэдэг шанзадба зэргэтэй лама Онон-Сүүгэл ошохын зүбшөөл абаба.

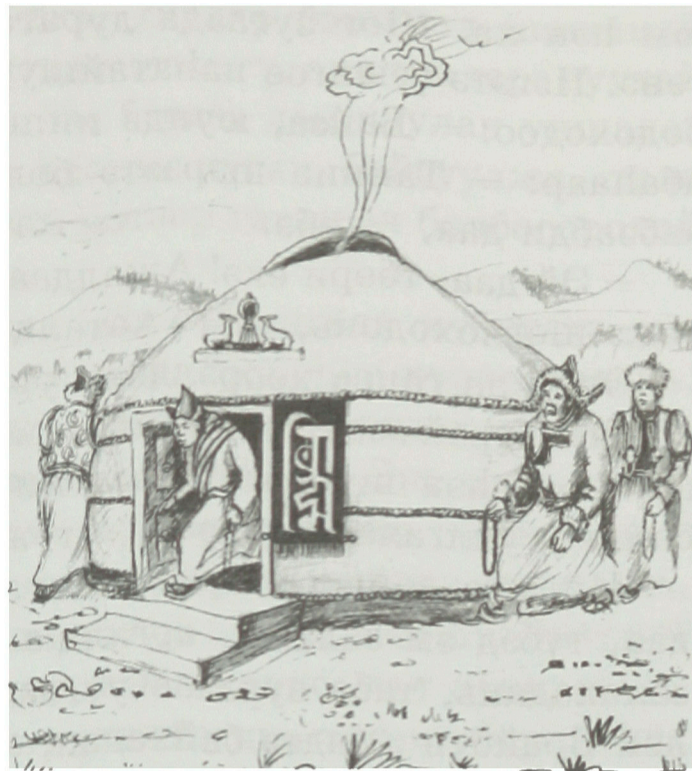
Дандарайнгаа ламые залахаяа Урда-Хориһоо унаа түхээржэ ерэхэдэнь, энэ ламанэ дасандаа һуудаггүй, хүдөөдэ, һамгатай, хүүгэдтэй, нютаг зонойнгоо дунда Соохор шанзадба гэжэ нэрлэгдэдэг байшаба. «Бидэ дасангаа ошожо, мордохынхиёо үргөөд мүргөөд ерэхэмнай», – гэлдээд, үбгэ һамган хоёр Чисаанынгаа дасан шэглээд гүйлгэлдэбэ. Зууранэ нуур харагдана. Сүүгэлһээ ерээшэдэй хараһаар байтар, нуурые тойронгүй, мүльһөөр ябаһан шэнгээр дээгүүрнэ сэб сэхэ хатаралдахыень хараад: «Энэмнай юрын бэшэ, гайтай лама заларханэ гэшэ», – гэжэ ехээр гайхалдаба. Дандарай ламын һамган Уюу гэдэг удаган бөөгэй угтай, минн бэшэ эхэнэр байгаа. Дэгэлэйнгээ хормойгоор дасанай бахана дайрахаданэ, ошо сасараа һэн гэлсэдэг.

Үглөөдэрынэ энэ ламбагайтанайнгаа зоөриенэ һэеы гэртэйнэ ашаалаад, холынгоо замда зорижо, нэгэ үдэр ябаад байтараа: «Юумээ мартаабди», – гэжэ халаг хүхы бололдоходонэ, «Барбайха, баригдаха юумыетнай бултыенэ ашаа бэлэйлди, нюдэндэ торохо юумэн юуншые үлөөгүй һэн», – гэлдэхэдэнь: «Шойроёо мартажархёобди», – гэбэ ха ламбагайнэ. «Зай, яахаб, шойро гэшэнэ юуншые юм бэээ, бусажа асарха болоолди даа гэлдээд, бүхэли үдэр һөөргөө ябажа, буусынгаа һуурида ерэмсээрээ ламбагай өөрөө тэргэһээ хүрэжэ буугаад, ахаһаа томо аад, гантанхай модон тэбшэ, нохойн эдьюур саб шүүрэжэ ашаандаа хээд: «Заа, иигээд ябая», – гэхэдэнь, сүүгэлэйхид ехээр урмаа хухараа һэн. Урда үдэрынэ нохойнуудаа эдеэлүүлхэ гээд, эдьюурынэ үгы байжа, үбгэ һамган хоёр гэмэрэлдэһэн байгаа. Дүрбэ табан томонууд нохойтой һэн ха. Энэ хэрэггүй юумэнэй түлөө мори бэеын зоболон – юун ехэ ябадал хэбэ гээшэбибди гэжэ сүхэрбэшье, ламбагайн урдаһаа юун гэжэ абяа гарахабши, магад, манда иимээр харагдадаг, үнэндөө үнэтэй шэдитэй юумэниинэ байжа болоо юм гү

**Охорхон энэ наһаяа
Ото мүнхэдэ бү бодо.
Ошохо сагай ерэхэдэ,
Олоһон буянаа тоолохоёо мэдэ.**

даа гэлдээд, арбан шүдэ хам абяа аниргүй-
нүүд унаагаа һөөргэнь залажа, одоол даа
Агаяа зорибо.

Онон-Сүүгэлээ ерэжэ, түрүүн дээрэ
Олон-Булагай баруун хүндыдэ үбэлжэбэ.
Дүтэ дүтэхэн табан булагууд бурьялжа
байдаг ушарһаа, иимэ нэрэтэй юм гээбы.
1800-гаад оной үеэр Сүүгэлдэ дасан бии
болоходоо, «Урданай» гэжэ нэрэтэй хадын
үбэртэ һэеы дуган байһан гэжэ бэшэгдэнэ.
Энэ хадые бэдэрхэдэ, дүтэ хаби байбагүй.
92 наһатай Шагдарон Цыренжаб гэжэ
үбгэнтэй 2002 ондо хөөрэлдэхэдэмни
хэлээ һэн: «Анханда Ононой урда бээдэ
һэеы дуган баригдаһан юумэ гэлсэгшэ
бэлэй. Энэнь мүнөөнэй Сүүгэл дасанһаа
холо бэшэ, урда бэеын Уртын Үндэрэй



Һэеы дуган. Авторай зураг

үбэртэ байгаа. Энээнһээ үндэһэлэн бодомжолходо хууша монголоор «Уртануу
хадын үбэртэ», – гээд бэшэгдээ ёһотой. Энэниие буруу ойлгожо Урданай хада
гээ. Уртын Үндэрһөө зүүн тээшээ Улаан Хадын үбэртэ нэгэ үе байгаа. Мүнөө
тэндэнь Ясногорскын ГРЭС ута соргоороо утаа бааюулжа байна. Үшөө Улаан
Гангашье гэдэг ха. 1800-гаад оной эхиндэ һэеы дуганай байһан газар эндэ
болонго. Өөдэ уруунь зөөлгэдэг һэеы хоёр дугангууд газань баригдаба. Зондо
зохидоор хандаха, ерэнэн хүнэй хэрэг саг соонь бүтээгээдхихэ, сэсэншье,
мэргэншье, хэнэн хэрэгынь бүтэсэтэй, хэлэнэн абаралынь оносотой гээд, тойроод
байһан талын малшадай дунда соло суунь уданшьегүй таража, хүндэтэйгөөр
хүлээгдэн абтаһан түүхэтэй. Иигээд гансахан һэеы дуганаа һахяад һуужа
һуугаагүй, жиндаг (үгэлигын эзэд) зонтоёо танилсахын зорилготой үзэсхэлэн
элдин Үрөөнэйн үбэрөөр, уужам тала Урта, Сүүгэлээр, жабартай сэлгээн Жаран
Сүнхэрэгөөр, зузаан хэшэгтэй Зугаалай, Догойгоор, түүхээр баян Түүргэ,
Бооржоор, талын шэмэг Тариин энгэрээр залхуугүй, шууд лэ мориндоо мордоод
холо ойгуур ябуултаха, энээнэйдэ тэрээнэйдэ хүрэдэг хонодог, үнжэдэг һэн
ха. Шэхэр, бообо, набшаһан тамхи ганзагаланхай, эрхинүүдые үбэртэлэнхэй
буужа ерэдэг байгаа. Һүзэгтэй хүндэ эрхиеэ залаад, эды тэды маани хүсөөгөө-
рэй гэхэ. Үбгэдтэй хөөрэлдэхэдөө, Нэршүүһээ асаруулһан набшаһан тамхияа
һарбайха: Талын зон хүндэмүүшэ – үргэндэнь хүрэтэр үндэр табак түхеэржэ,
бүхэли мяха табижа, духаряа аягалхадань, тэрэениинь тогтоожорхидог

Минии энэрхы сэдхэл абажа ябагты

*Буддын нэгэ шаби ехэ дошхон абаритай, муу сэдхэлтэй зоной
нютаг ошохо гэжэ шиидэбэ. Тэрээнһээ урагша хэншье тиишээ
ошоогүй юм. Тиихэдэнь Будда асууба:*

*– Тэрэ муу нютаг ошохыншни урда тээ шамһаа гурбан
асуудал асууһууб. Нэгэдэхээр, шинии ошохоо һанаһан ню-
тагта муу абаритай, дошхон зантай зон ажаһуудаг гэжэ мэдэнэ
гүш? Тиишээ ошохонь аюултай. Минии нэгэшье шаби тиишээ
ошоогүй юм. Тэдэ зон шамайе гомодхоохо. Гомодхооходонь яаха*

юм хэн ха. Шог зугаада дуратай, энеэдэ шууя мэнэл аргаа олоод гаргаха гэнэ. Нэгэтэ үеынгөө наһатайшуулаар барагхан духаряалжа хоноод, үглөөгүүр бодоходоо: – Байза, юундэ иишэ ерээ бэлэйб? – гэхэдэнь, гэрэй эзэн тодожо абаһаар: Таниие шэрээтэ болгожо, аяар Хойто-Хориһоо залаа гэшэ хэн аабзабди даа, – гэбэ.

– Эй даа, төөри ехэ! Ажалдаа орохоор, дасандаа һуухаар болоо ха юмбиб, – гэжэ шоглоходонь, эльгэ хаталдаба, энеэлдэбэ ха.

Энээхэн ганса хөөрэлдөөн урданай зоной наринаар ойлголсохо ябадал гэршэлнэ. Гэрэй эзэн Дандарай ламхайда: «Та иигэжэ ябаха байгаа гэшэ гүт, үгы гү?» – гэхэн шүүмжэлэлээ тиимэ гоёор найруулхадань. – «Таниие ойлгожо байнаб, уялгаяа мэдэнэб», – гэжэ харюусаа.

Иигэжэ зоноороо танилсажа ябахадаа, үбшэн үлбэр хүнтэй дайралдахадаа, түбэд эм залажа, аргалжа туһалха, халуурһан ханяһанда хэдыхэн тан залахадань, таба зургаае уугаад, тэдэнь эдэгэшэхэ. Үшөө залуугаар Сонгоолой Брайбун хиидтэ байхадаа, эмнэлгэ шудалһан, эмэй һантабай түбэд номые монгол бэшэгээр буряадта оршуулһан байха юм. Талын зоной малаа алдаха, төорихэ али олоор ушараал хэн бээ. Эрхи таһалаад гү, али шоо хаяад гү, энэ тэрэ зүг руу бэдэрэгты гэхэхэ эхилээд, айл болохо залуушуулай нюур таарамжые гаргаадхиха. Тиихэдэ барга үедэ сагай ябасые ямар һараб, гараг хэдыб, хэдынэй үдэр бэ гээд, хүдоогэй зон тэнгэрингээ һарын шэнжээр, одо мүшөөр багсаамжалдаг байгаа. Зүгөөр үдэрэй дабхасахые гү, али үгы үдэрые мэдэхэнь бэрхэ хэн. Бүри залуугаар Хилганатын дасанда һуража байхадаа, зурхай шудалһаниинь ехэхэн туһа болодог хэн. Ехэ шухала ушарта зурхайгаа зураад, мэдээдхихэ. Дандарай ламхай өөрынгөө зохёһон литэтэй, энэнь ехэ сэсэнээр хэлэхэ. Малшан зондо тохёолгон гээд, тон лэ хухасаатай бэрхэшээлтэй үдэрнүүд һалхи шуургаар турьяһаар, саһа бордоһоор булаһаар, гэнтэ орожо ерэхэ. Энэ бэрхэшээлые уридшалан мэдэжэ, таарамжатай газарта зөөжэ үрдихэ гэхэ мэтэшэлэн али болохоор бэлэдхэлые хэжэ, тохёолго угтадаг байгаа. Хожомоо Сүүгэлэй дасан хүсэ орожо, барай сүмэтэй боложо, литэ⁵ жэл бүри барладаг байһан ха. Энээнһээ урагша гараар бэшэмэл литые Дандарай ламхай шабинараараа буулгуулжа, зондо тараадаг хэн ха. Иимэ гараар бэшэмэл литын бии болоходо, энээнээ уншажа шадаха бэшэгтэй зонинь хомор байгаа. Үхэр шэнги үзэг мэдэхэгүй ябаха юун гэшэб, хүнэйл хүбүүнэй үзэдэг үзэг юм бэшэ гү, би юунһээ дортообиб гээд, залуу сула ябаһан зон үзэг бэшэг мэдэдэг, ганса нэгэн үбгэдтөө ошожо, уншаха бэшэхые заалгадаг байгаа. Эдэ үбгэд хүдөө багша гээд алдаршаба. Иигээд литэешье уншадаг, тайлбарилдаг болохо гэшэнь ажабайдалтайнь тон нягта барисаатай, яашагүй шухала хэн.

Олиггүй энэ сагай хүсэлдэ абтаад,
Омог тэмсэл, хэрэггүй зугаа дахаад,
Олон нүгэл үйлэдэһэнэй гэмээр
Оршолоние гэтэлхэ онгосоёо бү эбдэ.

Бэшэгтэй болохолоороо, уншаха ном бэдэрхэ, гараар бэшэмэл шажанай удхатай хубилгаан, хутагтын ажабайдалай намтар мэтые гү, али энэ тэрэ суутай ламанарай лүндэн⁶ оложо дагадха болоторынь бэе бээдээ дамжуулан уншадаг байгаа. Иигэжэл Дандарай ламхай һэеышые һаань, дуган байгуулжа, тала таһархай һуудалтай буряад зонойнгоо дунда энэ мэтээр гэгээрэл болбосоролой ошо сасараажа эхилбэ ха юм.

Ороһон айлдаа хүүгэдтэ ехэ уриханаар хандаха, илангаяа хүбүүдтэ ехэ мээхэй, эдээнтэй залхуугүй хөөрэлдэхэ зуураа саахар, бообоһоо хүртөөхэдэнь, үхибүүд яашагүй баярлажа, асууһан асуудалдань харюусажа оролдохо, тиигэжэ байтараа, ламхай уран зохидхоноор гасаалаадшые абаха юм ха. Энэ ламбагайм-най хүүгэдые танихадаа тусгаар бэрхэ, олон янзаар шэнжэхэдээ сэсэн: шэхэ-нэйнь дүрсөөр, нюдэнэйнь харасаар, нидхынь дэлисээр, дуугарха янзаарнь, мэнгэ толбоорнь шэнжэжэ үзөөд, онсо бэлигтэйень олоод, эхэ эсэгэдэнь: «Энэтнай юрын хүн бэшэ. Анха изагуурһаа дээдэ табисууртай хүниие мал адуулгажа, һамга абхуулжа боро юрьеэгээр дараха болоо һаа, нүгэл гээшэ, иигэжэ бурханһаа заяагдаһан наһыень дэмыдэ хонжожо болохогүй», – гэхэдэнь, эхэ, эсэгэнь эзэлүүдгүй: «Тээд яаха зон гээшэбибди энээнээ?» – гэхэн асуудалда заатагүй хүрэжэ ерэдэг байгаа. Тиихэдэнь: «хубараг болгохо бэд даа. Лама боложо, Бурханай хубараг, Богдын шаби ябаха ёһотой, олондо туһатай хүн болохо», – гэхэдэнь, олонхи зон зүбшөөгөөл һэн бээ. Иигэжэ хүбүүдые суглуулжа, һэеы дуган соогоо ном заажа эхилһэн байна. Эдээнэйнь олонинь нилээд суутай, солотой ехэнүүд ламанар болоһон байха юм.

Лубсан Чойбсон – табан эрдэмые шудалагша Шойрын багша, Галсан Жимба Дэлгэрэй Сүүгэл дасанай хоёрдохи шэрээтээр һунгагдажа, багшайа халан абаһан габьяатай, Доржи Жэгмэд Данжанай Ага нютагта Ензон багша гээд алдаршаһан, Агын дасанай шэрээтэ, түрүүшын гэгээнэй багша. Ринчэн Самбу Данжанай – суутай эмшэн, маграмба лама, арад зондоо Эмшэ багша гээд алдаршаһан. Лубсан-Тарба Иванай – Сүүгэл дасанай шэрээтэ; Үзэмбын Шойдог ламхай мүн лэ Сүүгэлэй шэрээтэ, Шойдор Сундарай энэл дасанай шэрээтэ; Гончигдамба Санхиин – шэрээтэ; Намнанай Шагдар – егоозори⁷ Агбаан хамбын багша; Галсан Жимба Түгэлдэрэй – эмшэ магарамба⁸ лама, мамбын (эмшэлгын) һургуули байгуулһан Агын дасанай шэрээтэ; Димчиг-Доржо Мархайн – бандида хамба; Донгид Габзанай – бэрхэ шойрошон, Анаагай дасанай шойро эмхидхэлсэһэн багша; Шираб Рабжаагай – габжа⁹ лама, багшынгаа намтар бэшэһэн; Сандэлэг Ванчигай габжа, Галуута Нуурай дасанай шэрээтэ; Нима Бадмын – Тугшанай, удаань Бэрсын дасанай шэрээтэ, егоозори, нютагайнь нэрээр Аняа багша гээд алдаршаһан; Гүнзэн Сундаряанай

хүмши? Зүрхэ сэдхэлшни ямаршуу харюу үгэхэб тэдээндэ?

Шабинь харюусаба:

– Минии хайшан гэхыем, та тон һайнаар мэдэжэ байнат, багша. Минии зүрхэ сэдхэлэй ямар харюу үгэхыень баһал мэдэнэт, юундэб гэхэдэ, минии зүрхэн – танай зүрхэн. Тээд асуугаа хадатнай, харюусаһууб. Намайе гомодхоогоо һаань, сохёогүй гэжэ тэдэ зондо баярые хүргэхэб. Тэдэнэр сохижо болохо ха юм.

Будда асууба:

Агын дасанай Даа лама, ерээдүй сагые сэсэн мэргэнээр абаралдаһан, Сундаряан Даа гээд суурханхай; Гэндэнжаб Собоной – Зугаалайн дасанай шэрээтэ; габжа зиндаатай¹⁰ Анаа Аюша, Буряад орондо суурхаһан Номтын Ринчэн, Бэлигтэ Садын гэхэ зэргээр мэдэгдэһэниинь – эдэ тэды. Үшөөл олон эдитэй, шэдитэй, эрдэм ехэтэй ламбагайнар мэдэгдэнгүй мартагдаа.

Иигэжэ жиндаг зоноороо лаб танилсаад байхадаа, Дандарай ламхай эн-дэхи Онон-Сүүгэлэй зон абари зангаар номгон, буян бурханда этигэлтэй гэжэ шэнжэбэ. Эдэ олониине яажа гэгээрүүлхэ гээшэб гэхэн бодол сэдхэлыень эзэлбэ. Дасангүйгөөр энэ эрмэлзэл бүтэхэнь бэрхэ гэжэ бодоходоо, зоноороо зүбшэхээ бүгэдэ жиндагтаа суглаа зарлаба. Зон ехэ олоороо сугларба.

Энэ суглаан 1825 оной хабар болоһон байна. Дасан бариха гээшые нэгэн дуугаар зүбшөөжэ, агсагагүйгөөр бадар татахые шиидхэбэ.

1826 оной эхин һарада Баруун ба Зүүн хоёр Сүүгэлэй адагта хоёр һэеы гэр соо Лубсан-Һүндэб Дандарай түрүүтэй гэггы Шойбоон, унзад Вампилай гэгшэд үреэлэй хурал¹¹ гурбан үдэр хураба. Удаань Дэлэг, Хаймшаг, Молон гээд, 23 ламанар чомпрул үреэлэй¹² эхи табиба. Хабарай дунда һараһаа эхилээд, зунай эхин һара хүрэтэр уншалга болобо. Лобон¹³ Дэлэг Хаймшаг хоёр уншалга зааба. Түрүүшын хубарагууд хабаадаба: Данзан, Вампил, Шоймпол, Вандан, Түбари, Ванчуг, Жэгмэд, Жамса, Мижэд, Нанзад, Ринчэн гэдэгүүдтэй хамта һурааб гэжэ Дэлгэрэй Галсан-Жимба бэшэнэ. Энэ хуралай удха угаа ехэ юм байна. Энэ хуралаар дасанай нээгдэһэн үдэрынь болоно.

Тиихэдэ шажанайнгаа ёһо гуримаар, 1826 оной эхин һарада Сүүгэл дасан үнэхөөр мүндэлжэ, Шойжил сахюусаниинь¹⁴ дасандаа заларһан болоно. Тодорхойлон хэлэхэдэ, анханда, 1800 оноор һэеы дуган бии болоһые Сүүгэл дасанай 200 жэлэй ой гээд, 2000 ондо тэмдэглэһэн байна. Мүн Тобын Түгэлдэрэй он дараанай бэшэг соо Сүүгэл дасан 1831 ондо бии болоо гээд, сэхэ тэмдэглэгдэнэ. Хаан хууляар зүбшөөгдэһэниинь 1831 ондо юм ааб даа. Сүүгэл дасанай эхин гээшэ 1826 оной үреэлэй хурал болоно. Энэ үеэр Шойжил сахюусан залагдажа, дасанай нээгдэһэн үдэр гэжэ тоологдохо гээд, ёһо мэдэхэ наһажаал ламанар хэлэхэ байна.

Эшэгүүригүй доройтоһон энэ сагта
Элдэб болоогүй үйлэдэ абтангүй,
Эгэшэг буянда этигэжэ зальбаран,
Эртээнһээ зүбөөр ябахые оролдо.

(«Үльгэрэй далайһаа» абтаба)

Түрүүшын дасанай барилга

Оройдоол хоёрхон һэеы гэр соогоо уйтаданабди, шабинар нэмэжэл, зон олоороо ерэжэл байна. Ушар тиимэхэ, шэнээр дасан барихые зүбшөөгыт гэхэн гуйлта дээшэнь ябуулжа эхилбэ. Иигэжэ уйтадаһан, хабшалдаһан байдалые ойлгоһон жиндагайхид зүбшэжэ, шадалтай дүрбэн баяшуул отог бүхэнһөө нэгэ нэгэ байшан дасандаа бэлэглэн үргэбэ. Энээниие хаанаһаа мэдэбэш гэхэдэ, 1967 ондо ст. Ага дээрэ Намжилай Базаржаб дасанай хаагдахада, Сүүгэл дасанай харуулшанаар үлэһэн үбгэжөөлтэй уулзаа бэлэйб. Энэ үбгэн өөрынгөө ойлгосоор, дасанай хомор, нангин бага сага юумэ абажа нюуһан байгаа гэшэ ха. Гэрэйнгээ үбэрэй томо амбаар нээжэ (намае оруулбагүй, байжа байгты гэбэ), тэндэхэ дахатай саарһан данса баряад, намае гэртэ дахуулан оробо. «Танда, юрэдөөл, энэ тэды юумэн һонирхолтой гээбы даа», – гээд харуулхадань: «Сүүгэл дасанай сметэнүүд, проект зурагууд, мүн эндэнь дасанай уйтадажа, гэр бараанда хашагдажа байхада туһалһан, нютагай баяшуул хэд бэ гэжэ элеэр нэрлээтэй, ямар гэр үргөөб», – гэхэ мэтээр бэшээтэй байгаа бэлэй. Тэрээниие буулгажа абаха ухаагүй байһандаа мүнөө гэмшэнэб. Базаржабхай хөөрэхэдөө, эдэ байшангууд соо бурхан тахилаа һэеы гэрһэнь зөөһэн юм гэбэ. Тиигээд эдэ гэрнүүдынэ Найдан, Майдари, Димчэг гэхэн дугангууд болоһон ха. Барагтай томо гэр соонь согшоноо залаһан байгаа. Иигэжэ уужам гэртэй, сүмэтэй болобобди гэхэн сула суу тарааха балайшые дуратай байгаагүй гэшэ ха, дээдын ноёд мэдээ һаа, энэтнай таанадта хүрөө гээд, дасан барихые зүбшөөнгүй байжа болохо байгаа ха юм.

1831 оной майн 15-да Эрхүүгэй генерал-губернаторай Сүүгэл дасан барихые зүбшөөһэн ушарһаа дасанай барилгын олон ябуулганууд эхилшэбэ: модо бэлдэхын ябуулга, бэшэ олон хэрэгсэл бии болгохо, дархашуулые олохо, зоной дунда бадар татажа зөөритэй болохо гэхэ мэтэ тоо томшогүй хэрэгүүд Дандарай ламхайгүйгөөр нэгэшые юумэн бүтэдэггүй байгаа. Урда жэлынэ, 1830 ондо энэ хэрэгэй бүтэмжэтэй, урагшатай байхын түлөө 6-дахи һарада ехэ хурал үнгэрөө. Эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай амар амгаланай түлөө уншагдадаг Шойнхор Монлам, Юм шүтөөн хурагдаба.

Дасанаа модоор бариха гэжэ хэлсээд, хаанаһаа энэ модоёо олохо гэшэб? Мүнөөнэйхи шэнги деяна заалгаад, тэрээнээ муушые, һайншые гэжэ шэлэн һунгангүй, захиһаань отолдог саг бэшэ байгаа.

Нэн түрүүн ехэ хүбшэ соо ороод, һаһаяа хүсэхэн хондообо¹⁵, таараха зохисотой бүрэмнөөнүүдые бэлдэхэ шухала. Энэмнай ямар удхатайб гэхэдэ, һаһаа хүсөөгүй, залуу нарһан бэлэхэнээр үмхирдэг, гэлсэдэг юм. Бээ хүсэхэн

– Һайн лэ даа. Хоёрдоху асуудал: Хэрбээ шамае сохёо һаань, яахабши?

Шабинь харюусаба:

– Сохёо һаань, алаагүйнь болоо гэжэ тэдэ зондо намае баясаха гэжэ өөрөөшые мэдэжэ байнат. Алажархихадаа болохо бшуу.

Будда хэлэбэ:

– Мүнөө гурбадахи асуудал: Шамае алаа һаань, яаха хүмши?